

April 2025

RAPPORT

MORSØ LANDBRUGSRÅD: BETYDNINGEN AF
GRØN OMSTILLING FOR LANDBRUGERNE OG
DERES FREMTIDSFÖRESTILLINGER

FJORDLAND.

M **RS**
MORS.DK

Realdania

INDHOLDSFORTEGNELSE

1 INDLEDNING.....	3
<i>Antropologisk projekt om Morsø Landbrugsråd.....</i>	<i>3</i>
<i>Etnografisk feltundersøgelse</i>	<i>3</i>
Om fortællinger som metodisk og teoretisk begreb	5
<i>Rapportens opbygning.....</i>	<i>6</i>
2 RESUME	7
3 PRÆSENTATION AF LANDBRUGERNE I MORSØ LANDBRUGSRÅD.....	8
<i>Ansgar Nygaard.....</i>	<i>9</i>
<i>Erik Haaber</i>	<i>10</i>
<i>Henning Bjerregaard</i>	<i>11</i>
<i>Jesper Clausen</i>	<i>12</i>
<i>Jesper Villadsen</i>	<i>13</i>
<i>Klaus Kristensen</i>	<i>13</i>
<i>Mette Iversen.....</i>	<i>14</i>
<i>Niels Dissing Clausen</i>	<i>16</i>
<i>Niels Holger Nordendahl.....</i>	<i>17</i>
<i>Pia Boe Bak</i>	<i>17</i>
<i>Sejr Bisgaard</i>	<i>19</i>
4 GODT LANDMANDSKAB	20
<i>En god landmand.....</i>	<i>21</i>
<i>Nye måder at være landbruger på.....</i>	<i>23</i>
<i>At opføre sig ordentligt.....</i>	<i>24</i>
5 NATUR OG LANDBRUG	27
<i>”Vi lever jo i og med og af naturen”</i>	<i>28</i>
<i>Økologi og bæredygtighed.....</i>	<i>30</i>
6 GRØN OMSTILLING.....	33
<i>Medskabere frem for modstandere</i>	<i>34</i>
<i>En fortælling om udvikling</i>	<i>36</i>
<i>Landbrugets ry.....</i>	<i>39</i>
7 FREMTIDS-FORESTILLINGER OG UVISHED	43
<i>Muligheder for fremtidig udvikling</i>	<i>44</i>
<i>”License to produce”</i>	<i>46</i>
<i>Bekymringer forbundet med grøn omstilling af landbruget</i>	<i>48</i>
<i>Uvished og usikkerhed</i>	<i>50</i>

<i>Hjem, familier og generationsgårde</i>	<i>52</i>
8 LANDBRUGSRÅDETS SAMARBEJDE	54
<i>Fælles problemer – fælles løsninger.....</i>	<i>55</i>
<i>Samarbejde og køkkenbordssamtaler.....</i>	<i>57</i>
<i>Forståelse for forskelligheder og nye perspektiver.....</i>	<i>59</i>
<i>Inspiration, viden og mindre uvished.....</i>	<i>60</i>
<i>At være på forkant.....</i>	<i>62</i>
<i>Landbrugsrådet som ambassadører?.....</i>	<i>63</i>
REFERENCELISTE	64

Feltundersøgelse og rapport udført af Marie Kristiansen for:
Morsø Kommune

1 INDLEDNING

Antropologisk projekt om Morsø Landbrugsråd

Udgangspunktet for denne rapport er 11 landmænd og -kvinder fra Morsø Kommunes Landbrugsråd. Rådet er etableret som en opfølgning på Morsø Kommunes klimahandlingsplan om omfordeling af landbrugsarealer med fokus på reduktion af udledning af drivhusgasser, klimatilpasning og naturværdi. Rådet blev etableret ved et lodsejermøde d. 12. oktober 2023, hvor 12 lodsejere frivilligt meldte sig som deltagere og repræsentanter. Heraf 11 landbrugere. Morsø Landbrugsråd er et samarbejde mellem Morsø Kommune, Fjordland og lokale lods- ejere, som har til formål at bidrage til en strategi for en multifunktionel jordfordeling for hele Mors (Morsø Landbrugsråd 2024). I forbindelse med pilotprojektet "Strategisk jordfordeling for hele Mors gennem samskabelse" (PLAN22+, u.å.) arbejdede rådet hen mod en fælles vision for fremtidens klimavenlige landbrug på Mors.

Det antropologiske projekt foregik i forlængelse af en teknisk og planmæssig afdækning af, hvordan den enkelte landbruger kan udvikle sin drift og arealer i en mere bæredygtig retning set i forhold til påvirkningen af miljø, klima og natur.

Hovedformålet med projektet var at undersøge hvad der er på spil for den enkelte landbruger i mødet med den grønne omstilling, og hvordan de oplever og håndterer de krav, der stilles til klima, miljø og natur på deres bedrifter. Projektet belyser, hvordan disse forandringer påvirker deres forestillinger om og planlægning af fremtiden, samt hvilken rolle samarbejdet i Landbrugsrådet spiller for deres oplevelse af og tilgang til den grønne omstilling i landbruget. I projektet fokuseres der på de enkelte landbrugeres levede erfaringer med grøn omstilling som en del af vejen mod et mere bæredygtigt og klimavenligt landbrug på Mors.

Etnografisk feltundersøgelse

Rapporten er baseret på kvalitativ dataindsamling udført i januar og februar 2025 bestående af rundvisninger på landbrugsbedrifterne, køkkenbordssamtaler, semi-strukturerede interviews og

rundvisninger¹. Antropologen på projektet har besøgt hver af de 11 landbrugere i deres hjem eller på deres bedrift en til to gange. Køkkenbordssamtaler gav mulighed for en uformel interaktion og samtaler i øjenhøjde. Lodsejerne var imødekommende og bød velkommen med kaffe eller te. Samtalerne, som rapporten og undersøgelsen er baseret på, er altså foregået ved forskellige køkkenborde, i stuer, eller på kontorer rundt omkring på Mors. Dermed har rapporten baggrund i landbrugernes² dagligdag og hjemmевante rammer. Dette er i tråd med Landbrugsrådets formål, hvor en del af møderne har været afholdt i lodsejernes hjem og haft et gennemgående fokus på samarbejde og dialog.

Køkkenbordssamtaler er en vigtig metode i projekter, der involverer samskabelse og landskaber, da de skaber rum for fortrolighed, lighed og dialog. Gennem uformelle ligeværdige samtaler kan fx en jordfordelingsplanlægger få indblik i lodsejernes nuværende interesser, situationer og fremtidsplaner. I jordfordelingsprocesser har køkkenbordet og kaffekanden derfor en særlig rolle for samarbejdet og forståelsen mellem myndigheder, fagpersoner og lodsejere. Den gode dialog ved køkkenbordet kan sikre en god proces i samarbejdsdrevne planlægningsprojekter (Dalsgaard m.fl. 2025).

Den kvalitative dataindsamling bestod derudover af rundvisninger og *aktive interviews* (Anderson 2004; Basso 1988; Fox, Edwards, og Wilkes 2010; Vergunst og Ingold 2008). Første besøg hos landbrugerne indledtes med en rundvisning på gården, landbrugsarealerne eller i staldene for at give indblik i bedriften, landbrugspraksis og landbrugernes forhold til landskaberne. Fysisk tilstedeværelse i landskabet er relevant for samtaler om landbrug. Bevægelse gennem landskaber kan aktiverer minder, viden og praksis og starte samtaler om det sociale liv og tilhørsforhold, der kan være forbundet med landskaber og jord. Rundvisningerne blev suppleret af semi-strukturerede interviews, som kombinerede uformelle samtaler med strukturerede interviewspørgsmål (Kvale og Brinkmann 2009; Rubow 2012). Projektet bygger på en grundforståelse af, at der ofte er en bred vifte af holdninger, værdier, livshistorier og lokalhistorier indlejret i landskaber (Hansen 2024). Ved at forstå landskaber som mere end ressourcer og dyrkede arealer opstår der en forståelse af steder med personlig tilknytning, tilhørsforhold, æstetik og atmosfære. Ved at inddrage lokal viden,

¹ Fortællingerne og perspektiverne afspejler den tid, interviewene er foregået i. Bl.a. indgår et gennemgående fokus på manglende retentionskort og kritik af at køre gylle ud på frossen jord, formodentlig fordi der i februar var et fokus på sager om netop det i forskellige aviser <https://landbrugsavisen.dk/flere-landmaend-taget-i-kore-gylle-ud-pa-frosne-marker>.

² *Landbrugerne* henviser herefter til landbrugerne fra Morsø Landbrugsråd og er ikke en generel repræsentation af landbrugere på Mors.

kropslige erfaringer og lokale fortællinger opnås et bredere billede af hvad 'natur', klima og grøn omstilling er.

Om fortællinger som metodisk og teoretisk begreb

Fortællinger eller *historiefortælling* (Jackson 2002; Bo m.fl. 2016) bruges som teoretisk begreb særligt i narrativ forskning om skabelsen af mening. Små individuelle hverdagsfortællinger sættes i forbindelse med bredere samfundsmæssige diskurser, og sammensætningen af begivenheder til plot bliver set som en aktiv måde at bearbejde oplevelser og forståelse på (ibid.). Med *fortællinger* menes en fremadskridende handling i både skriftlige og mundtlige præsentationer, der sammenkæder oplevede hændelser og begivenheder i et meningsskabende plot. Store fortællinger dækker over tidstypiske, kulturelle diskurser og livshistorier (Bo m.fl. 2016, 23), mens små fortællinger dækker over de ting, der bliver fortalt i forbifarten og i korte hverdagsinteraktioner (Bo m.fl. 2016, 61).

Fortælling som metodisk begreb er tidligere benyttet i studier af udviklingsprojekter og landskabsplanlægning (Bulkens og Muzaini 2015; Sandercock 2003; van Hulst 2012), hvor illustrative eksempler, anekdoter eller forestillinger om fremtiden bliver brugt til at forme samtaler og skabe en fælles vision for udviklingen af et område (Hegelund, Vintov, og Hougaard 2023, 47).

I denne rapport dækker fortællinger over *kortere hverdagsfortællinger* (Ochs og Capps 2001; Bo m.fl. 2016, 88), som er dele af længere samtaler og indgår sociale kontekster. Individuelle hverdagsfortællinger kan også indgå i større fortællinger og narrativer eller være forbundet til specifikke fællesskaber. Fortællingerne er redskaber til at lære et fysisk og socialt landskab at kende og på den måde inddrage landbrugernes kendskab og relationer til landskaber og planlægning samt visioner for fremtidens landbrug³. Ved at se fortællinger som en aktiv del af sociale og politiske forhandlinger mellem landbrugere, myndigheder og det omgivende samfund kan de give indblik i kompleksiteten af forhandlingerne om fremtidens landskaber.

³ Med inspiration fra guiden Samskabte Landskaber.

Dalsgaard, Kathrine, Inge-Merete Hougaard, Lone Søderkvist Kristensen, og Stine Krøijer. 2025. *Samskabte Landskaber: En guide til at skabe bedre processer, helhedsorienterede planer og lokalt engagement i klima-, miljø- og landskabsprojekter*. <https://lyttillandskabet.dk/samskabte-landskaber/>.

Rapportens opbygning

Rapporten indledes med en præsentation af landbrugsrådets medlemmer. De repræsenterer vidt forskellige landbrug og positioner med hensyn til både alder, geografisk placering, bedriftsformer og -størrelser. Rapporten er herefter bygget op af fire sektioner, inddelt efter temaerne: *landmandskab, natur, grøn omstilling, fremtidsforestillinger* og *uvished*. Derefter følger en afsluttende sektion om Morsø Landbrugsråd, som beskriver landbrugernes erfaringer med samarbejdet og dets indflydelse på deres oplevelse af og tilgange til grøn omstilling i landbruget. Undervejs i de tematiske afsnit er pointer og fortællinger fra forskellige interviews sammenskrevet i sammenligninger af forskelligheder og generelle oplevelser. De enkelte citater repræsenterer typisk et gennemgående tema og er brugt som eksempler på en mere generel oplevelse, mens der dog også altid er flere undtagelser, da alle landbrugerne er forskellige og har forskellige perspektiver. Studiet er derfor ikke repræsentativt, men arbejder med den personlige fortælling og oplevelse.

2

RESUME

For landbrugerne i Morsø Landbrugsråd giver grøn omstilling både nye udviklingsmuligheder, bekymringer og uvished. Uvisheden gør planlægning og forestillinger af fremtiden vanskelig og skaber en usikkerhed, som også påvirker familier og gårdens betydning som hjem. Samtidig giver grøn omstilling og bæredygtighed forskellige muligheder for at opfylde klima-, miljø- og bæredygtighedsambitioner.

Gennem hverdagsfortællinger forhandler landbrugerne deres plads i landskabet. Ved at se landbruget som en del af dansk natur fremstilles landbruget som en del af løsningerne på fælles udfordringer forbundet med arealanvendelse, klima og miljø.

Positive muligheder i grøn omstilling hænger sammen med landbrugernes generelle forhold til udvikling og innovation. Grøn omstilling kan forstås som en del af en konstant udvikling, som løbende foregår i landbruget. Flere af landbrugerne ser et mere bæredygtigt landbrug som vejen mod en fortsat produktion i fremtiden – mens jordfordeling for andre kan være vejen ud af landbruget.

Landbrugernes oplevelse af at drive landbrug i en tid med grøn omstilling er påvirket af relationer til (lokal)samfundet samt politiske og offentlige repræsentationer af landbruget.

Samarbejdet i Landbrugsrådet har givet større viden, indsigt i udfordringer og muligheder samt forståelse for forskelligheder. I visse tilfælde har samarbejdet mindsket oplevelsen af uvished og påvirket landbrugernes tilgang til grøn omstilling i en mere optimistisk retning.

3

PRÆSENTATION AF LANDBRUGERNE I MORSØ LANDBRUGSRÅD

Ansgar Nygaard

Østergaard
Ørding, Sydmors
Deltidslandbrug
75 år

Ansgar bor på i dag på sin barndomsgård, som hans bedstefar købte i 1925. Senere købte Ansgar gården af sin far i 1989. Han har haft både grise og kødkvæg, men stoppede med at have dyr for tre-fire år siden. For et par år siden stoppede han også med at have bed & breakfast, som han havde haft sammen med sin kone siden 90'erne. Gennem deres tid på gården har de renoveret stuehuset,

bygget lade, halmfyr og købt jord op ad flere omgange. I dag går det meste af Ansgars tid med bestyrelsesarbejde, foreningsarbejde og forskellige poster i lokalmiljøet. På 6. periode er han med i kommunalbestyrelsen for Venstre og så er han formand i Boligselskabet Nykøbing Mors, som optager en stor del af hans interesse. Derudover er han blandt andet også engageret i Familielandbrugets bestyrelse, Morsø Forsyning, Diabetesforeningens lokalforening i Morsø og i den lokale brugs. "Der er faktisk næsten noget hver dag", som han fortæller.

I forhold til fremtiden på gården går overvejelserne på at "trappe lidt ned", som Ansgar beskriver det, og han på det seneste solgt en del af jorden fra. Ansgars søn kunne godt tænke sig at købe gården på et tidspunkt, men han ikke interesseret i at drive landbrug – og egentlig, påpeger Ansgar, er 110 jo også for lidt, hvis det skal være sådan rigtigt landbrug. Derfor er planen nu på sigt, at Ansgars søn skal overtage gården og de sidste 20ha. Helst vil Ansgar gerne kunne blive boende så længe som muligt, men han mener også, at man i hans alder, må tænke lidt fremad og få lidt afklaring på nogle ting.

Landbrugsrådets arbejde med jordfordeling er rigtig vigtigt, mener Ansgar. Han påpeger, at en del landbrugere i området er oppe i alderen, som ham selv. Han forudser, at der i de kommende år derfor vil komme en del jord til salg. Han mener derfor, at det er en god ordning, hvis staten tager omkostningerne ved handlerne, og hvis nogen kan organisere at jorden bliver fordelt. Samtidig mener Ansgar, at en mere generel grøn omstilling i landbruget er en positiv udvikling, som der dog også allerede er blevet gjort meget for. "Det er følelsen af, at vi har gjort rigtig meget. Vi har gjort rigtig meget, men en gang imellem bliver der trukket noget ned over hovedet på folk". Selvom han både påpeger vigtigheden af at begrænse udledning af kvælstof og en mere fossilfri udvikling, giver han også udtryk for, at det ikke bør gøres på for stor bekostning af landbruget.

"Det er jo et skridt i den rigtige retning. Det er det. Vi synes, vi har gjort en del. Det kan vi vist godt sige. At de så stadigvæk siger, at vi skal finde en 3-4.000 hektar mere... Her på Mors er vi jo ret ramt med udtagning af landbrugsjord til vådområder. Og så er de blevet noget strikse. Hvis ikke vi får noget gjort, så kan det ende med, at vi skal udtage endnu mere. Kunne der nu findes andre måder at nedbringe udledningen af CO₂, end at udtage landbrugsjord, så kunne det være en god ide. Det kunne være at der skal gødskes mindre, sprøjtes mindre eller tilsættes forskellige ting i foderet"

Erik Haaber

Flade, Nordmors
Landbrugskonsulent og
planteavler
64 år

“Vi får gjort noget. Hele vejen rundt med biodiversitet og med skovrejsning og alt muligt andet. Og det skal jo bare gøres klogt, så de arealer, der udleder, bliver taget ud. De arealer, der kan tåle at blive dyrket på, uden at det udleder, bliver bibeholdt. At vi får sikret vores grundvand og alle de her ting, og at det bliver gjort klogt”

Erik er uddannet landmand ved en svineproduktion,

men uddannede sig senere til agronom. Han har arbejdet som agronom og landbrugskonsulent forskellige steder siden 1989, hvor han sammen med sin kone Anne Marie flyttede til Mors. De var på udkig efter en landejendom ved vandet og endte på Mors, hvor de bor med en imponerende udsigt over Thisted Bredning. Året efter købte de mere jord op, og i 2005 overtog de hans forældres ejendom i Thy på 8. hektar. Da Erik har arbejdet som konsulent i Polen de sidste par år, har de stoppet markdriften og i stedet haft græs på arealerne, som udlejes til en økologisk fåreavler. Med maskinstation driver de forsat hans forældres ejendom.

Det er ikke gennem landbrugsdriften, familien har haft den væsentligste indtjening. Alligevel har landbruget været en stor del af hverdagslivet og den barndom, deres tre børn har haft. Derudover nyder de livet på landet, med det åbne udsyn, varierede landskab, udsigten til fjorden og adgangen til stranden. “Og nydelserne. Nydelsen af at køre herind på gårdspladsen. Der er bare fred og ro. Det synes jeg er fantastisk”.

Erik og Anne Marie vurderer, at det bliver mindre rentabelt at dyrke jorden i fremtiden. Erik påpeger, at deres arealer jo skal tages ud af drift, hvis de udleder for meget til fjorden. Men hvordan det bliver og kommer til at foregå, ved de ikke endnu. Om nogen af deres børn vil overtage stedet engang, ved de heller ikke, men i så fald vil det ikke være som produktionslandbrugere. Derfor er det heller ikke i den retning, Erik og Anne Marie forestiller sig fremtiden. De gør sig i stedet overvejelser om, hvorvidt det kan give mening med natur, naturpleje eller rekreative fritidsarealer. I den forbindelse har de dog en bekymring for, om en eventuel omlægning til natur kan betyde, at offentligheden skal have mere adgang til naturarealerne. Erik meldte sig til Landbrugsrådet, fordi projektet lød spændende, fordi han ikke var i tvivl om, at der var store udviklinger på vej i landbruget. Han ser frem til, at der bliver gjort noget ved udledningen og forureningen, og han ser spændende muligheder for landbruget i Danmark med den kommende udvikling. Han interesserer sig for opgaven om at få alle de forskellige interesser kombineret. Så man lykkes med både at lave nogle naturområder, uden at det generer dem, der bor på landet, men også at få det til at hænge sammen, så der stadigvæk kan være et velfungerende produktionslandbrug i Danmark.

Henning Bjerregaard

Rosengård
Øster Assels, Sydmors
Økologisk mælkeproducent
75 år

Henning er født og opvokset på et mindre husmandssted, et tolænget "krumsted", hvor familien var stort set selvforsynende. Sammen med sin kone Marianna har han siden boet

både i Aarhus, Thy og i Tødsø på Mors, før de flyttede ind og overtog gården og Mariannas fødehjem. Gården er bygget i 1876, og Mariannas bedsteforældre flyttede dertil i 1914. De hvide tal med 1876 er i dag flyttet fra enden af den gamle lade, så de i dag er synlige, når man kører ind på gårdspladsen.

Siden de overtog gården fra Mariannas forældre, har de oplevet en enorm teknologisk udvikling i landbruget og har indført ændringer og forbedringer på den gamle gård. Især overgangen fra bindestald med køer i bås til løsstald, har gjort det hårde fysiske arbejde forbundet med malkningen meget lettere, og Henning kan derfor malke endnu. I dag har han maskinstation til at ordne markarbejdet, så de undgår at have store maskiner til at stå, men også for at kunne have fokus på dyrene.

Bedriften har været økologisk siden 1997 og er i dag den eneste økologiske mælkeproducent på Mors. Det økologiske tiltalte Marianna og Henning fra start og giver dem en større tilfredshed i arbejdet. "Det har vi virkelig aldrig fortrudt. Vi bliver jo mere og mere opmærksomme på, hvad det betyder. Vi er fri for alt det, som vi hele tiden hører, er skidt for dyr, planter og mennesker". Det betyder noget for dem, at markerne og planterne er mere naturlige, og de oplever, at dyrene har det bedre og bliver mindre syge. I sommeren 2024 fik gården en ny NOP certificering, som viser, at deres mælk kommer fra dyr, der aldrig har fået antibiotika. Derudover giver tilknytningen til Thise Mejeri også en stor værdi i form af faglig stolthed, sammenhold og gode oplevelser.

Som Henning og Marianna begge er vokset op med landbrug, er deres fire døtre det også. Da de var børn, gik Marianna hjemme. Døtrene bor i dag forskellige steder, og selvom en af dem er landbruger, er de ikke interesserede i at overtage gården. Derfor står alle muligheder åbne. Gården har været til salg i et par år, men tanken om at skulle flytte fra et sted, de har boet i over 40 år, er alligevel underlig. "Nu sagde jeg godt nok, at jeg ikke ville køre her forbi, hvis der skal til at køre sprøjter ude på marken. Men vi har nok alligevel en forestilling om at bo her i nærheden, så vi stadig kan høre til i lokalsamfundet". Henning og Marianna har gennem tiden prioriteret at engagere sig i lokalmiljøet gennem skoler, politik og kirken. De driver stadig jorden ved hans barndomshjem, og hvis ikke de får det solgt, ser de det også som en mulighed at flytte derned.

"Vi kunne da godt ønske, at der var en familie, der ville overtage, men det er jo slet ikke up to date. Så alle muligheder står åbne. Om det bliver til jordfordeling eller hvad det gør"

"Hvis vi flytter, så er det fordi, vores tid er gået. Men det må alligevel være underligt at se, hvis der skal køre sprøjter på markerne her"

Jesper Clausen

Lisbjerggård
Nr. Dråby, Nordmors
Grise- og kyllingeproducent
51 år

Både Jespers forældre, bedsteforældre og oldeforældre har haft landbrug, så det lå lidt i kortene, at han skulle gå den vej også. På Landbrugsskolen tog han ekstra handelsskolefag og blev uddannet landbrugsmerkonom. Jesper købte derefter en griseejendom i 1999 og har haft grise lige siden. Jesper prøver at vise sine børn, at man ikke behøver at arbejde "flere 100 timer i ugen og aldrig kunne få fri". Han er blevet mere og mere opmærksom på også at prioritere sin tid uden for landbruget – bl.a. som håndboldtræner

for et lokalt drengehold. Han fremhæver også de mange goder ved at bo på landet, som fx badestranden og vigtigheden af et godt lokalsamfund. Derfor håber han også på flere ressourcestærke tilflyttere.

Jesper er den eneste kyllingeproducent på Mors. Han var nysgerrig på at prøve noget nyt, og i 2007 fik han mulighed for at prøve kyllingeproduktionen af. Jesper blev hurtigt interesseret i kyllingerne og valgte at fortsætte. I dag planlægger han at udvide produktionen og bygge dobbelt så meget husareal til kyllingerne. I den forbindelse vil han overgå til at producere langsomt voksende kyllinger, fordi det i hans øjne er mere fremtidsorienteret og bæredygtigt. Med den nye produktion vil kyllingerne få dyrevelfærdsmærket ét hjerte, idet de bl.a. har haft mere plads og vokser langsommere. Udover en fremtid i kyllingekød ser Jesper også en pointe at medtage nogle lidt blødere parametre for at følge forbrugernes efterspørgsel og gøre dansk produktion særligt attraktivt. Selvom han håber på at kunne fortsætte svineproduktionen, gør han sig alligevel også tanker om, hvorvidt kyllingeproduktionen kan erstatte grisene i det lange løb. Planen på sigt er også at overtage sine forældres bedrift.

Jesper har altid har interesseret sig for "at prøve at gøre det lidt bedre hver dag". Både ift. miljø, dyrevelfærd og dyrkning af jorden. Han er nysgerrig og udviklingsdrevet og har engang været tæt på at starte en insektfarm op. Det er også derfor han er begyndt at øve sig i reduktion af pløjning for at beskytte jorden og fjorden. Derudover ser han mulighed i at lade en del af hans jord indgå i et natur- eller vådområdeprojekt. Dog er han også lidt bekymret for, at området bliver et alt for sumpet og utilgængeligt vildnis. Jesper vil også meget gerne også have muligheden for at købe jorden tilbage igen, hvis det på et tidspunkt bliver lavet om til sø.

"Vi gør det ikke kun for vores egen vindings skyld. Det er også fordi, vi har en opgave, der skal løses. For landet, for Europa eller for verden. Og hvis man kan løse det, og så få nogle fordele ud af det selv, så tænker jeg ikke, at der burde være nogen modstridende interesser der. Så det er hovedpointen at få noget fornuftigt ud af den her opgave, vi står overfor. Og så sørge for, at det bliver rimeligt og retfærdigt. Så dem, det kommer til at gå ud over, selvfølgelig får fuld bestaling. Og så være åben overfor, at man godt kan dyrke på en anden måde. Det eneste, det er tidsplanen. Den er urealistisk"

Jesper Villadsen

Foldagergaard
Ovtrup, Vestmors
Mælkeproducent
57 år

Jesper var i lære som klejnsmed og arbejdede som landbrugs- og traktormekaniker i 6 år, inden han startede på landmandsuddannelsen. Han bor i dag på den gård, hvor han er vokset op og som han overtog fra sine forældre. Jesper startede i 1999 I/S landbrug med sin bror, og de har siden sammen købt jord op ad flere omgange, bygget løsdriftsstald og fået malkerobotter.

“Det er jo ligesom at have en brugt bil, man skal sælge videre. Så skal den også være i god stand. Det skal gården og jorden også være. Så man kan sende det videre til næste generationer. Så man kan være med til at forme den vej, vi nu skal på. Hvad det så end er. Vi er nok åbne for lidt af hvert. Så må vi se, om treparten gør, at det bliver umuligt, eller om der er muligheder i den. Om man kan få lov, hvis man gør de rigtige ting”

Som smed har Jesper prøvet at stå inde på et værksted, og derfor nyder han som landmand at være ude i naturen og kunne køre i marken. Derudover kan lide den frihed, der kan være i arbejdet som landbruger. Det giver dog også et stort ansvar for at styre sin arbejdstid. Som smed har han gennem tiden repareret en del ting selv, hvilket har givet en del ekstra arbejde, men senest har malkerobotterne til gengæld også frigivet en del tid. Jesper går meget op i at opsøge andre fællesskaber uden for landbruget. I dag er han særligt engageret i løbeklubben, som arrangerer løbet Mors 100 miles, som han har deltaget i flere gange. Derudover har han også været med til at passe det lokale vandværk i 25 år.

For Jesper er landbruget også et spørgsmål om udvikling og investering. At få økonomien til at gå op i en højere enhed. Derfor er hans overvejelser omkring fremtiden for landbruget også fokuseret i den retning. “Jeg skal jo helst have råd til at købe et hus, når jeg skal herfra. Men også at sende det godt videre”, som han siger. Fremtidsplanerne handler især om at holde mange muligheder åbne. Enten at sælge, at købe mere jord op for at muliggøre en ny stald på sigt eller at omstille til ren planteavl og “hygge” med at drive jorden. Det hele afhænger meget af, om der er nogen til at overtage. Dog fremhæver Jesper, at “man skal jo heller ikke bygge noget, der bliver miljømæssigt umuligt for den næste generation. Så er det bedre at lade være”. Om det bliver “umuligt” eller ej afhænger efter Jespers mening af implementeringen af Grøn Trepert og de krav, der kan komme i den forbindelse. Jesper ser flere muligheder ifm. grøn omstilling og bæredygtighed, der kan styrke håbet om, at CO₂-afgifter ikke rammer bedriften for hårdt. De er bl.a. startet op med biogas, overvejer Bovaer og pløjefri dyrkning. Arlas ordningen med at give producenterne mere for deres mælk, hvis de leverer på bæredygtighedsparametre, gør at de på gården indtænker flere tiltag og har gjort det længe. Derudover fremhæver Jesper muligheder for mini-vådområder som en mulighed for at få lov til at dyrke resten af jorden.

Klaus Kristensen

Tøving, Nordmors
50 år
Svineproduktion

Gården, som Klaus bor på, er også hans barndomshjem. Klaus' bedsteforældre boede først på gården, inden hans forældre flyttede dertil, da han var barn. Han har oplevet en stor udvikling på gården, blandt andet en "skrækkelig masse elektronik og hjælpemidler". Det har mindsket meget af det manuelle arbejde, forbedret hverdagen og livskvaliteten betragteligt, men også ændret arbejdsopgaverne. Førhen var der mere socialt forbundet med arbejdet i marken og med at passe dyrene. "Vi var jo mange unge dengang, som hyggede os med det". I dag fylder det administrative mest. Alligevel er høsttid stadig som en slags højtide, og frihed og ansvar, naturen, forår og høsttid er nogle af de mange gode ting, Klaus fremhæver ved arbejdet som landmand. Klaus arbejdede først ude ved andre landbrug på Mors før han startede I/S med sin far fra 2003 til 2019. Han har altid vidst, at han gerne ville være landmand, og især arbejdet med dyrene og at kunne sørge for, at de har det godt, interesserer ham.

"Der er mange gode ting ved at være selvstændig landmand. Men man er... Måske bekymret for fremtiden, eller hvad skal man sige. Det er igen den usikkerhed. Vi kan blive belønnet, men vi kan også blive berøvet. Det bliver jo ikke worst case det hele, men det kommer jo til at påvirke os. Og så kan man sige: at kan jeg slippe herfra med en pose penge. Og kan det måske være med til, at Treparten eller jordfordeling lykkes - så kunne jeg da godt komme i tanke om at sige, at det var dét"

Klaus' kone har en frisørsalon, så begge forældre været hjemme eller i nærheden, når børnene kom hjem fra skole. I dag er børnene henholdsvis i lære som traktormekaniker, på efterskole og i folkeskole. Udover grisene og arbejdet har hverdagen også indeholdt frivilligt arbejde i idrætsforeninger og børnehavebestyrelser, fordi Klaus mener, at det er vigtigt at engagere sig i lokalsamfundet.

For Klaus er en stor del af overvejelserne for fremtiden forbundet med, at griseholdene ikke er godkendte til de nye dyrevelfærdsregler fra 2034. Han spekulerer derfor på, om store omstillinger kan betale sig for ham, hans alder taget i betragtning. "På en eller anden måde håber man selvfølgelig, at det er en af sine børn, der vil køre videre. Og så alligevel. De kan komme meget nemmere og skønnere igennem livet, ved at vælge en anden vej", fortæller Klaus. Han overvejer derfor også muligheden for at sælge, hvis der nu var nogen, der ville give en god pris for det. Klaus' forældre bor lige nu i et hus, som har været i familien i 5-6 generationer. Ved et eventuelt salg, vil Klaus kunne flytte derned med familien og forældrene flytte i noget mindre. På den måde vil han slippe for besværet, uvisheden og vigtigst af alt få mere tid til at være sammen med sine børn. Det er i dag blevet nemmere at tænke i de baner på grund af den stigende administration, kontrol og restriktioner, han oplever i arbejdet, som også især forstærkes af uvisheden forbundet med Grøn Trepert. Omvendt er familien også rigtig glade for at bo på gården. Han indrømmer, at de måske ikke så gode til at tage på ferie eller i sommerhus, men det tager Klaus egentlig som et tegn på, at de har det godt derhjemme. "Ude godt, men hjemme bedst".

Mette Iversen

Ny Majgaard
Erslev, Nordvestmors
Mælkeproducent
52 år

"Vi ved jo ikke helt, hvad opgaverne går ud på endnu, så længe vi ikke har fået materialet og kender omfanget. Så det påvirker os da. Men på den anden side, som jeg startede med at sige. Hvis vi tænker tilbage, har vi egentlig altid været vant til at forandre os og udvikle os sammen med verden. Jeg plejer at sige, at vi lever jo i og med og af naturen"

Mette er 4. generation på Ny Majgaard. I 1995 overtog hun gården sammen med sin mand Klaus.

Egentlig troede hun først ikke, at

hun skulle være landmand. Hun var taget på Landbohøjskolen for at studere økonomi, jura og matematik. Alligevel lå det måske lidt til højrebenet. "Jeg har altid gået og tullet med min far ude i stalden. Og for eksempel når vi plantede nogle træer eller læbælter, så har min far har altid sagt: "når du skal have det her, så er træerne jo store"". At gården har været i familien gennem generationer, betyder meget for Mette og familien. I entreen hænger et broderet billede af et slægtstræ, og der står en gammel Morsø Støbejernsovn, som har været brugt i køkkenet på gården. Over ovnen hænger der billeder af gården gennem tiden og tegninger af de første udstykninger, som viser historien bag gården. Landbruget har været en stor del af Klaus og Mettes fire døtres opvækst. De har været med til at give kalvene mælk siden de var små, passet køkkenhaven og høns og "tullet rundt". Familien har levet et aktivt liv i naturen, lavet bål, hjemmedyrket mad og er ofte taget ned til fjorden. "Man kan sige, at man er lidt bundet til stedet, men det giver også mange glæder og meget frihed".

Allerede efter det første år stoppede Klaus og Mette med grisene og fokuserede på køerne. Undervejs har de løbende udvidet, bygget løsdriftsstald og udviklet bedriften. Gennem Arla begyndte de i 2015 at arbejde for at reducere udledningen for klimaets skyld. De har malkerobotter og en fodermaskine, der sørger for en specifik foderplan til hver aldersgruppe af køerne. Generelt har de været tidligt ude med teknologier og har ofte været forsøgsgård til udviklingsprojekter. "Jeg tror bare, det er fordi vi er nysgerrige personer. Vi vil gerne se, hvad morgendagen den bringer og vil gerne være med til at udvikle noget nyt". Derudover har Mette altid været politisk engageret. Bl.a. er hun formand for Thy-Mors kredsen i Arla, har været kvægbrugsudvalgsformand i Landboforeningen og er talsmand for Økonomi & Ledelse ved Fjordland. "Jeg er sådan én, der godt kan lide at blande mig i tingene".

Mette har en positiv og optimistisk indstilling over for den bæredygtige udvikling af landbruget. Især når der fokuseres på at finde fælles løsninger, som fx ambitionen om fælles multifunktionel jordfordeling på hele Mors. Til gengæld er fremtiden mere uklar, når det drejer sig om deres egen bedrift. Hvad deres placering i det "værst tænkelige" område ift. udledning til Thisted Bredning kommer til at betyde for bedriften, ved de ikke endnu. Uvisheden betyder meget, fordi det handler om mere end bare økonomi, men også familien, slægtsgården og børnenes fødehjem.

Niels Dissing Clausen

Vejerslevgaard og
Staunstrupgaard
Vejerslev, Vils, Sydmors
Planteavler
41 år

Niels flyttede tilbage til Mors efter et par år i Aalborg og startede op med forpagtning af stalde. Han havde svineproduktion og i 2012 købte

han en gård. I 2021 startede han I/S med sin far, og de lavede et delvist generationsskifte. Året efter stoppede Niels svineproduktionen. Så længe han kan få økonomien til at løbe rundt, er det vigtigere for ham at arbejde med noget, han godt kan lide. Niels er 6. generation på forældrenes gård, hvor han er vokset op. Men tiderne skifter, som han siger. Sammen med sin kone og deres døtre på 10 og 7 år har han planlagt at flytte til Nykøbing. På sigt bliver landbruget i højere grad et arbejde for ham frem for en livsstil. Niels lejer i dag i stedet staldene ud og bruger tiden på at udvikle destilleriet, som han startede op i 2020. Han producerer han råsprit på korn fra sine egne marker til gin, akvavit og whisky. Der er en stor faglig stolthed forbundet med at kunne styre hele processen fra korn til flaske. "Og det er altså meget sjældent, at jeg bruger ordet stolthed, fordi det lidt er en floskel. Men der er rent faktisk noget hjerte i det. Det er hjerteblod, det der sker ude på marken, og det er sådan set også hjerteblod, det der sker herinde i destilleriet". Niels' helt store interesse er jagt, hvilket også tydeligt kan ses i det røde maskinhus, hvor der hænger jagttrofæer fra Mors og udlandsrejser på væggene omkring destilleriet.

"Jordfordeling er godt. Det er det. Det skal bare foregå ordentligt. Jeg synes heller ikke, at det er forkert at tage landbrugsjord ud for at lave natur, men det skal give mening. Der kan godt tages jord ud. Og det skal der også. Problemet er bare, at visionen og målsætningen er sat så højt, at vi ikke kommer i mål. Men hvor åndsvagt man end kan mene, det er, så er det sådan, det er. Så det er bare med at byde ind. Vil du have regulering, eller vil du byde ind?"

I 2017 købte Niels 100ha ved Nees, som på hans initiativ i 2023 indgik i et vådområdeprojekt, hvor 5-6 andre lodsejere var involverede og Niels selv både solgte, købte og byttede jord. I dag står 55 af hans tidligere hektar under vand, og han oplever et helt andet fugleliv derude. Dog har processen ikke været fuldt ud optimal, og det påvirker hans indstilling til fremtidige projekter. Staten ejer jorden i vådområdet, men egentlig vil Niels helst gerne købe noget af det tilbage, for at kunne gå på jagt der og for at sikre sammenhæng i ejendommen.

Udover flytningen er Niels' overvejelser for fremtiden rimelig åbne. Det er på tale, at en del af hans jord skal indgå i et naturprojekt og genslyngning af en å. Han har et området med træer, som hans tip-oldefar har plantet, som han gerne vil have kategoriseret som biodiversitetsskov. Ellers er han spændt på, hvad Grøn Trepert og grøn omstilling kommer til at betyde. I starten af projektet med Landbrugsrådet kunne Niels godt lide at have lov til at være kritisk til de krav, der stilles til landbruget. Han mener dog også, at det er vigtigt at byde ind og deltage i udtagningsprojekter, så der sendes et signal om udvikling og omstilling. Han mener også, at flere skal se fordelene ved jordfordeling og i at arbejde med vådområder.

Niels Holger Nordendahl

Nordendahl
Tøving, Nordmors
Mælkeproducent
52 år

Niels Holger er 5. generation på gården Nordendahl. Han bor sammen med sin kone, deres fire børn og deres fire små hunde. Niels Holger har ansat en driftsleder og sin ældste søn. Derudover har

han altid elever, personer i fleksjob og/eller praktikanter, så der ofte er ca. 7-8 ansatte i alt. Han prioriterer især det sociale ansvar i at have unge i praktik eller fleksjob og mener, at der er en hylle til alle, og at det gør en rigere i hjertet at hjælpe de unge på vej. Niels Holger nyder landmandslivet, kontakten til dyrene og det forretningsmæssige, men også især ledelsesarbejdet som selvstændig. Han har altid gerne villet være landmand og har aldrig forestillet sig andet. "Det var en naturlig del af det, når du står op til det hver eneste morgen. At far var lige oppe i malkestalden, og du lige kunne køre op til ham. Vi var jo tæt på hinanden, og derfor blev man jo også lidt miljøskadet, tænker jeg nok".

"Der er da rigtig mange muligheder. Jeg siger ikke, der skal være skov i det hele, men jeg godt plukke i nogle af dem. Vi er jo slet ikke færdige. Nu kommer der jo hav af tilskudsmuligheder til. Det kan da være, at jeg kan finde et hjørne, hvor jeg kan rejse fem hektar skov eller noget helt andet. Jeg håber også, at mange af de tiltag, vi gør, kan gøre det nemmere for os. Der er ingenting, der er nemt, det ved jeg men det kan forhåbentlig hjælpe os lidt videre. Bare indstillingen til det, tror jeg er rigtig vigtigt"

For Nils Holger er en af hovedpointerne i landbrugsdriften er at være innovativ, prøve nye ting af og udvikle sig. Fx har de lige fået overvågning i kælvstaldene, så de kan sidde hjemme og holde øje med om der er en ko, der har brug for hjælp. Derudover har de arbejdet med reduceret jord-behandling de sidste fem år og bestilt Boaver til køernes foder til efteråret. Han fortæller, at det er en særlig motivation for ham at have en bedrift, der både er tidssvarende og udvikler sig. Det gør han både for sin egen skyld men også for at være interessant over for de unge mennesker, som arbejder på bedriften. Derfor er netværk gennem erfagruppe og bestyrelsen i Fjordland også vigtigt for ham for at kunne udveksle erfaringer, blive klogere og udvikle sig.

Beslutninger for fremtiden på Nordendahl er rettet mod at holde gården attraktiv. På baggrund af sin alder, motivation, bygningernes tilstand og de dygtige unge medarbejdere er det Niels Holgers forhåbning, at der stadigvæk er køer på gården om 10 år. Kostaldene er klar til nye dyrevelfærdskrav i 2034, og der er udsigt til fremtidig overtagelse eller generationsskifte. Motivationen for udvikling spiller også ind på hans tilgang til grøn omstilling. Han oplever, at nogle kollegaer kan være mere skeptiske eller kritiske, men selv ser han det som en mulighed for at gøre landbruget mere bæredygtigt. "Jeg har ikke løsningen på det, men det kommer nok på et tidspunkt". Selvom der også er både uvisheder og usikkerhed forbundet med fremtidige krav, ser han rigtig mange muligheder, fordi de på bedriften i forvejen har gjort meget gennem Arla og Landbrugsrådet.

Pia Boe Bak

Tøving, Erslev, Nordmors
Naturplejer
42 år

Pia er uddannet landmand og jordbrugsteknolog med natur og miljø som speciale. Hun har en særlig interesse i biodiversitet og naturpleje. Sammen med sin mand Jens og deres børn bor hun

på en ejendom, de sammen overtog for 6 år siden. Sammen har de også en hundepension og en gårdbutik, hvor de indimellem sælger kød fra de køerne, som de har til naturpleje forskellige steder gennem afgræsning. Førhen solgte de også lammekød, garn og skind fra deres får. I dag går Jens hjemme og passer dyrene på fuld tid, efter Pia fik arbejde som naturrådgiver. Hun oplever det som en fordel selv at have dyr i arbejdet som rådgiver, da det giver hende mulighed for at "tænke på begge sider af bordet" og sætte sig ind i flere sider af samme sag.

Naturplejen og afgræsningen handler for Pia om "blomster frem for bøffer". De har naturpleje på ca. 400ha jord for bl.a. kommunen og Naturstyrelsen, og Pia går op i, at de bliver passer med særligt fokus på biodiversitet. Bl.a. ved at undgå overgræsning, at have dyr, der passer til arealerne og at have så lang en sæson som muligt, så der er plads nok til at lade planterne blomstre. Hun fremhæver, at afgræsning med godt kød som mål ikke giver de samme fordele for naturen og biodiversiteten. Selv motiveres hun af de effekter som naturplejen kan have på diversiteten i landskaberne, dyrelivet og botanikken.

Pia flyttede til Mors fra Glyngøre for ca. 15 år siden. Selvom familien og børnene i dag er med til at køre ud til køerne og har været med til at passe fårene på gården, gætter Pia på, at landbruget fylder mindre for familien, end hvis køerne havde været i stalden lige på den anden side af gårdspladsen. Alligevel er livet på landet og ønsket om at være tæt på naturen vigtig for familien. Det betyder meget at kunne komme ud, hvor der er et rigt dyreliv, nogle sjældne arter og en spændende botanik. Ikke bare fordi det er pænt, men fordi Pia ved hvor givende, det er for naturen med en god biodiversitet. Derfor håber hun også på at kunne flytte til et sted med en mere spændende natur omkring hjemmet. Gården er sat til salg og fårene er solgt for en periode. I fremtiden vil de gerne af med deres hundepensionen og have mere tid til familien og naturplejen. Pia føler sig forskånet for store bekymringer forbundet med grøn omstilling og Grøn Trepert. Ved ikke selv at eje jord, have malkekøer eller en stor kødproduktion, vurderer hun, at de står i en anden situation, end mange landbrugere.

"Fældede læhegn og alt muligt andet gør helt ondt på mig, fordi landskabet bliver så monotont. Jeg er selv uddannet landmand, så jeg ved, at det er en del af gamet. Der er bare så mange ting, man kunne gøre anderledes, men det er jo selvfølgelig nemt for mig at sige, når jeg ikke har jord selv og ikke har den økonomiske klemme. Vi prøver at køre det så bæredygtigt som muligt og har gjort det fra start. Det er måske også en af grundene til, at vi er sluppet for mange af bekymringerne"

Sejr Bisgaard

Lødderup, Midtmors
Deltidsplanteavl
62 år

Sejr har et mindre deltidslandbrug, som han dyrker ved siden af sit arbejde som tømrer. Derudover driver han også sin datters jord på 2,5 ha, som lige nu ligger blomster-

brak. Han med sin kone på gården, hans barndomshjem, som hans bedsteforældre byggede i 1930. Med undtagelse af to år har Sejr boet på gården hele sit liv, hvilket giver et særlig forhold til den: "Selvom det er noget gammelt noget, så kommer man jo til at holde af det". Han har selv bygget og repareret blandt andet stuehus, maskinpark, nyt tag og ombygning af to gamle lader, hvilket også giver et særligt forhold. Sejr har 4 børn og 7 børnebørn, som også er meget knyttede til stedet og gården. Sejr mener, at man skal huske det gode i livet på landet. "Ligesom da vi stod deromme mod syd bag laden i solen. Det er da berigende at opleve det". Der er nogle udfordringer ved at være et lille deltidslandbrug ifm. økonomi, administration og rådgivning, men alt i alt er Sejr meget tilfreds med tilværelsen.

"Når jeg kommer hjem fra arbejde og ved sommertid kører ned ad alleen, det er da skøn! Med markerne, skoven og gården. Det er jo ikke Morten Korch det hele, men... Jeg kan ikke sige andet, end at vi har det utrolig godt her. Og har haft det altid. Jeg ved ikke lige helt, hvad fremtiden bringer, men jeg synes ikke umiddelbart, at der hænger nogle sorte skyer. Men det er da klart, at det kræver mange tanker"

Sejr stoppede svineproduktionen i 2017, og den påbegyndte nye grisestald bruges derfor i dag til maskinpark. For Sejr føles gården nogle gang tom, og han savner det liv, der var i staldene førhen. Duften af korn og især smågrisene. "Det var sgu sjovt, når de gik til den i det halm der". I gamle dage var der også fuld af liv i stuehuset, og lokalområdet var fyldt med andre familielandbrug. Sejr er uddannet tømrer og har altid været sikker på, at han ikke kun ville arbejde hjemme på landbruget, men også komme ud og snakke med andre mennesker. Udover sin arbejdsplads har Sejr også et stort netværk i form af erfagrunder, formandskab i udvalget for deltidslandmænd i Fjordland og for nyligt bestyrelsesarbejde i det lokale menighedsråd. "Jeg keder mig godt nok ikke. Det er berigende, at det er så mangfoldigt både at være på arbejdsmarkedet og have deltidslandbrug".

De dyre jordpriser gør det svært for Sejr at overdrage gården til ét af sine børn eller børnebørn. Selvom de ikke er klar til at komme derfra endnu, gør han sig alligevel tanker om, hvordan det kunne foregå, når de engang skal flytte fra gården. Hvis det skulle fungere som produktionslandbrug, ville man skulle købe jord op og bygge nye stalde, men da der ikke er nogen til at overtage gården, tænker Sejr i stedet i andre baner. Han har ingen konkrete planer men han er nysgerrig på mange alternative muligheder. Besøgsgård, gårdbutik, besøg af skoler og andre institutioner, udlejning af lejligheder, heste eller at lave det om til en skovejendom, som muligvis er lettere for et af børnebørnene at overtage. I bund og grund handler det om at redde bygningerne og stuehuset. Generelt ser Sejr grøn omstilling som en udvidelse af mulighederne for gården. "For vores lille sted her er det da bare et ekstra tilbud på hylderne, du kan tage eller lade være".

4

GODT LANDMANDSKAB

En god landmand

“Ligesom hvis man er selvstændig i andre erhverv, så er der jo gode dage og der er dårlige dage. Men der er også *fantastiske* dage indimellem. Hvor du sidder på bænken oppe på bakken. Du har lige malket. Solen skinner og det er godt vejr. Så går det da aldrig helt galt. Det slår alt” (Niels Holger Nordendahl)

“Bare det, at man er glad ved at være her. Og man er fagligt stolt også. Den her bedrift er faktisk en af de bedrifter i hele Danmark, hvor køerne giver mest mælk pr ko om året. Og det kommer ikke bare med et knips med fingrene. Det er mange års arbejde. Mange års avl og mange års fodring. Samtidig bliver vi jo også målt på at vi udleder mindre CO2. Men vi vil også gerne bare fortælle om det gode liv, vi har herude. Vi elsker at være her. Vi elsker dyrene. Vi elsker naturen. Så er man i ro. Så er man i en balance” (Mette Iversen)

I beskrivelserne af deres arbejde inkluderer landbrugerne motivationer, glæder og udfordringer. I dette afsnit udfoldes forskellige beskrivelser af at være landbruger og eksempler på hvad ‘godt landmandskab’ er.

Godt landmandskab dækker over de værdier og egenskaber, der knyttes til at være en god landbruger. Det er relevant for den måde landbrugerne ser sig selv og hinanden på, og det motiverer deres arbejde. Denne rapport omhandler vinkler på godt landmandskab, udvalgt efter relevans for landbrugernes indstilling til og oplevelse af grøn omstilling i landbruget.

At være landbruger indebærer alsidige arbejdsdage med mange forskellige arbejdsopgaver. “Det er en anden opgave at være landmand, end da jeg startede. Der skulle du jo egentlig bare kunne behandle en skovl og en greb, så var du landmand” fortæller Niels Holger Nordendahl. Flere af de andre landbrugere oplever, at stigende kontrol og deraf mere administrationsarbejde får opgaverne rundt om arbejdet i marken og i stalden til at fylde mere og mere.

Figur 1: Illustration af landbrugernes beskrivelser af godt landmandskab.

Landbrugerne beskriver, hvordan man udover at være dygtig til at dyrke sine marker og have sunde og raske dyr også skal kunne reparere ting, have styr på økonomi, drive forretning, følge med udviklingen, balancere arbejdsliv og fritid og tage hensyn til sine omgivelser. Forskellige kriterier for godt landmandskab kan fx være økonomi, vækst i ejendom, hvor meget mælk køerne producerer, hvor godt sædskiftet er, hvor samlet jorden er eller hvor raske dyrene er.

For landbrugerne har det også betydning hvor vellidt man er i lokalsamfundet, hvor lidt CO₂, man udleder og at man ikke er bundet alt for meget af sit landbrug økonomisk eller arbejdstidsmæssigt. Der er en række parametre, som de er nogenlunde enige om men også prioriterer forskelligt imellem – og de færreste er gode til det hele:

”Man skal være dygtig i stalden, det er nok punkt ét. Med en god økonomi selvfølgelig også. Og selvfølgelig tage hensyn. Ledelsesmæssigt, bæredygtighedsmæssigt og selvfølgelig også være vellidt i nabolaget og sådan noget. Alle er nok stærke på forskellige punkter. Men når man kan håndtere lidt af det hele, så er man godt med” (Niels Holger Nordendahl).

Nye måder at være landbruger på

Mange værdier og egenskaber for godt landmandskab går igen bland landbrugernes beskrivelser. Samtidig er det tydeligt, at der er mange forskellige måder at være landbruger på – og at det er under udvikling. Niels Clausen er fx vokset op med en norm om, at man som landmand skal have med dyr at gøre. Selv synes han dog, at det mere interessant at arbejde med planter. Det er ikke økonomiske interesser, der driver planteavlen, men i højere grad interessen i at nørde i marken og på destilleriet. Han arbejder også med økonomi i form af køb og salg af jord. Vigtigst er det dog, at han ikke er afhængig af husdyrene, som han har været førhen. Det giver en større frihed og mulighed for at være mere sammen med sin familie. Niels forklarer, at flere og flere af de små landbrug bliver købt op, og den typiske måde at være landbruger på har udviklet sig meget de sidste 20 år.

“Jeg kan godt lide at kredse omkring en plante. Og nørde ned i det. Hvis jeg gør dét her, så får den de bedste betingelser, og hvis den har de bedste betingelser, så kommer det største udbytte. Men det er ikke et mål om at tjene mange penge, for det har jeg egentlig frasagt mig ved, ikke at have husdyr. Det lyder voldsomt at sige, at jeg ikke ‘gider’, men jeg kunne bare mærke, at det med grisene, det skulle jeg bare ikke bruge resten af mit liv på” (Niels Clausen)

Pia Boe Bak giver et andet eksempel på, at den traditionelle landmandsforståelse er i udvikling. Hun har oplevet, at en journalist engang kommenterede på, at hun vel ikke var en rigtig landmand, hvilket overraskede og stødte hende en smule. ”Skal du definere, hvad en rigtig landmand er?”, tænkte hun. Journalisten havde ifølge Pia en meget traditionel forståelse af landmandskab, der byggede på bestemte ideer om værdi. Efter hendes mening er det traditionelle synspunkt for ensporet. Hun mener, at nogle mennesker er for låst fast i en mening om, at ”sådan gør vi, fordi det har vi gjort i 100 år”. Selvom det måske er det mest almindelige syn, så tror Pia alligevel på, at der kan rykkes ved forståelsen af landbruget. ”Hvad er et rigtigt landbrug i 2025? Det tror jeg ikke, man kan definere på den der måde”. Hun mener i stedet, at man med fordel kan tænke ud af boksen og udvide forståelsen af hvad landbrug kan være, og at man i højere grad kan indtænke biodiversitet og naturmæssig værdi. Pia mener dog også, at nogle landbrugere kan være låst af traditioner, som kan gøre det svært at indtænke naturpleje eller biodiversitet. ”Fordi de har noget kultur og måder på hvordan det skal gøres helt inde i deres DNA, tror jeg”. Eksemplerne fra Landbrugsrådet er viser forskellige opfattelser af landmandskab og om hvor traditionelt, det bør være.

“Kunne der være nogle af de store mælkeproducenter, der kunne have nogle andre dyr til afgræsning af de her arealer i stedet for deres malkekøer, som heller ikke altid har godt af gå på de her marginaljorde. Måske kunne det i stedet være en god idé, at en mælkeproducent måske havde 10 dyr af en anden race. Så de kunne lave gode naturpleje og så stadigvæk lave god mælk” (Pia Boe Bak)

Nytænkningen af landmandskab og rollen som landbruger hænger sammen med udviklingen af landbrugets rolle i samfundet. Flere i landbrugsrådet fortæller om, hvordan forholdet mellem landbruget og lokalsamfundet har ændret sig siden deres barndom, idet antallet af landbrugsbedrifter er faldet på Mors. Fx fortæller Niels Holger Nordendahl, at optimeringen af bedriften også er en naturlig del af den måde, han gerne vil være på over for sine naboer. ”Vi er jo ikke ret mange tilbage. Vi er jo i mindretal. I min fars dage var alle sammen jo landmænd. Nu er der kun mig tilbage med malkekøer i Tøving. Så det er lidt noget andet, hvor jeg er på deres præmisser, ikke på mine præmisser”. Forholdet til lokalsamfundet spiller også ind i landbrugernes fortællinger om at tage hensyn til omgivelserne.

At opføre sig ordentligt

“At opføre sig ordentligt. Hele vejen rundt. Være god ved sine ansatte, være god ved dyrene. At kunne få en bedrift til at udvikle sig. En landmand tænker jo nok altid også i kroner og øre og på hvor godt, man præsterer. Men det kommer jo også, når man gør tingene rigtigt. At behandle andre mennesker med respekt. Det er jo ordentlighed” (Jesper Villadsen)

Beskrivelser af godt landmandskab kan forstås som kulturelle normer. Normerne og opfattelserne er ikke ensartede eller konstante, de er under udvikling (Westerink m.fl. 2021; Burton 2004; Thomas m.fl. 2019). Der findes opfattelser af landbrugere som produktions- og resultatorienterede, med prioritering af ”ryddelige landskaber”, sunde dyr og rene marker uden ukrudt (Burton 2004; Westerink m.fl. 2021, 61). Dog er der også observeret et stigende fokus på ansvarlighed overfor miljø og samfund, glæde, innovation og balance mellem arbejde og fritid (Westerink m.fl. 2021, 65). Dette stigende fokus på etiske og livsstilmæssige værdier i kombination med mere profit- og produktionsorienterede perspektiver kan også ses blandt landbrugernes pointer. I bund og grund handler godt landmandskab for mange af landbrugerne i Landbrugsrådet helt simpelt om at opføre sig ordentligt.

Forståelser af godt 'landmandskab' kan i en teoretisk ramme af *kapitalformer* (jf. Bourdieu 1992) forbindes med landbrugernes selvidentitet og sociale normer (Westerink m.fl. 2021, 61–62). Landbrugernes evner, færdigheder og kropsliggjorte viden kan ses som en kulturel kapital, de besidder som basis for at kunne drive landbrug. Det er også denne kapital, der gør landbrugerne i stand til at 'læse' landskaber på en særlig måde, som da en af landbrugerne på en køretur udpegede forskellen på efterafgrøder, der sået på et godt eller dårligt tidspunkt. Viden, evner og værdier er samtidig del af en bredere social kontekst og trækker på fælles narrativer om godt landmandskab (Ochs og Capps 2001; Andrews 2002; Westerink m.fl. 2021, 51). Gennem tilhørsforhold til kategorien 'landmand', hvori værdier deles, kan kulturel kapital i form af færdigheder, evner og viden give status som 'god landmand'.

Værdier for godt landmandskab er dog ikke kun defineret ud fra sociale standarder. Idealer om selvstændighed, selvbestemmelse og "landmandsfrihed", som historisk set karakteriserer dansk landbrug (Bruun, Krøjer, og Rytter 2015; Hegelund, Vintov, og Hougaard 2023, 44; Krøjer 2015, 2:81) optræder også blandt flere af landbrugerne i Landbrugsrådet, der bl.a. fremhæver et ønske om at købe jord tilbage efter gennemførte naturprojekter og den afgørende vigtighed i at grønne omstilling, bør bygge på frivillighed.

Standarderne for godt landmandskab kan på trods af variationer og indbyrdes forskelle overføres fra generation til generation og deles i værdifællesskaber for "os landbrugere". Dette værdifællesskab af landbrugere opstår som en gruppe adskilt fra "det omgivende samfund" – dem, som man skal opføre sig ordentligt overfor.

“Vi tænker over, at vi fylder meget i lokalområdet. Fysisk. Vi kommer jo på vores traktorer på alle tider af døgnet. Det lugter jo også sommetider af gyldne. Det tænker vi meget over” (Mette Iversen)

“Det er nok lidt anderledes på Sjælland, hvor der er en større befolkningstæthed og man ikke på samme måde lever af landbruget. Her er der jo en ret stor del, der arbejder i landbruget. Tømreren har arbejde, når der skal bygges en ny stald, og elektrikerer har serviceopgaver i stalden og så videre. Så vi lever jo lidt af hinanden alle sammen” (Niels Clausen)

” Vi fylder jo lidt. Det må vi jo sige. Rent fysisk også. Så det der med at fungere godt i lokalsamfundet, det gør vi meget ud af. Vi er startet op med Åbent Landbrug, og vi har haft besøg af børn og skoler Vi har også haft sukermajs til selvpluk og naboer på bondegårdsbesøg med deres børnebørn. Det giver en anden forståelse for det. Så ved de hvorfor der lugter lidt oppe ved ham Niels Holger ind imellem og hvorfor vi kører med vogn om natten, når vi kører gylle eller græs” (Niels Holger Nordendahl)

Flere af landbrugerne fremhæver, at det er vigtigt med et godt forhold til lokalsamfundet. Som det fremgår af portrætterne, prioriterer flertallet af landbrugerne i høj grad at være engagerede i fx foreninger, politik, kirker eller bestyrelser. Derudover gør de noget ud af at tage hensyn til deres naboer. Fx ved at sende en melding ud i lokal Facebook-gruppe, inden der køres gylle, undgå at køre gylle på fødselsdage og konfirmationer, vige på vejene i de store køretøjer og rydde op på vejene, når der tabes jord og mudder. Landbrugernes bevidsthed om landbrugets rolle i lokalområdet hænger sammen med, at de ved, at de fylder meget i landskabet på øen. På landsplan fylder landbruget omkring 60% af arealerne (Danmarks Statistik 2020), mens det på Mors til sammenligning er over 70% (PLAN22+, u.å.; Koch 2017, 25–26). Flere af bedrifterne har også deltaget i Åbent Landbrug, for at invitere folk indenfor og vise landbruget frem.

Forholdet til naboerne prioriteres og har indflydelse på landbrugsdriften. Dog er naboerne og lokalsamfundet ikke de eneste, som landbrugerne tager hensyn til. At opføre sig ordentligt dækker for mange af dem også over, at naturen har det godt omkring dem.

5

NATUR OG LANDBRUG

”Vi lever jo i og med og af naturen”

“Når du har med landbrug at gøre, er du afhængig af naturen, og naturen flytter sig fra år til år. Du kan finde ud af hvornår påsken falder, men du kan ikke finde ud af, hvornår foråret falder. Det er også noget af det, der gør, at det er dejligt at have landbrug. At du ikke kender det, og at du derfor er nødt til at været en del af naturen” (Erik Haaber)

Som landbruger kan man have et særligt forhold til naturen. Som Erik beskriver, er man som landbruger på trods af mange standardiseringer stadigvæk afhængig af, hvordan naturen opfører sig. ”Man kan ikke sige, at 12. februar, der kører vi gylle ud uanset hvad”, man bliver nødt til at tilpasse sig en vis uforudsigelighed.

Forholdet til naturen har også betydning for Mette Iversen. I stuen med udsigt ud over Limfjorden forklarer hun: ”Jeg plejer at sige, at vi lever jo i og med og af naturen”. For hende dækker det over, at de som familie elsker at bo tæt på naturen, der omgiver dem. De lever et aktivt liv ved fjorden, padler på SUP-boards, sejler, laver bål og pandekager og går mange turer i områderne omkring deres gård. Familien lever af naturen i form af afgrøder, køkkenhaven og mælkeproduktionen. Men samtidig lever de også *med* naturen. ”Vi tænker jo hele tiden, at selvom vi skal kunne være her, så skal dyrene egentlig også. På dén måde”. Hun forklarer, hvordan de fx samler sten i en dyng i læbæltet, når de samler dem ude fra marken og laver insektboer.

Også Jesper Villadsen fremhæver naturen som en af goderne ved landbruget. ”Nu har jeg prøvet at stå inde på et værksted, hvor man ikke kunne se, hvordan solen så ud. Det var mørkt, når man gik på arbejde, og det var mørkt, når man kom hjem igen. Nogle af de gode ting er også, når man får lov til at være ude i naturen. At køre ude i marken. Når der er liv”. Han henviser til det dyreliv, der lever vildt i landskaberne omkring hans gård. Niels Clausen går meget op i jagt og fortæller, at den måde, man dyrker markerne på, har betydning for hvilke dyr, man ser. ”Herhjemme kan jeg ikke nænne at skyde en hare, for der er ikke særlig mange”. Han oplever også, at der er færre fasaner og agerhøns, fordi de trives bedre kvægsædskifte med roer, græs og åbne vidder frem for kornmarker. Til gengæld er det godt for rådyrene, som der er mange af på Mors.

Flere af landbrugerne fremhæver fordelene og vigtigheden af læbælter, som bl.a. er vigtige for rådyr og harer, der foretrækker at bevæge sig nær ved læhegn frem for åbne marker. Jesper Clausen, som også er jæger, vil også gerne have en flot natur. ”Jeg går jo faktisk noget op i at få

dyrene flyttet. Jeg synes det er meget træls, når de ligger og er blevet kørt ihjel oppe på vejen” fortæller Jesper i bilen, mens han udpeger eksempler på gode læhegn. Henning Bjerregaard, som førhen været med i Morsø læplantningslaug, påpeger også vigtigheden af læhegn. “Vi kan jo se, hvor godt det er med sådan nogle læbælter. For fugle og andre dyr. Og det giver jo også læ. Når det er vokset godt til, så lader vi jo dyr bo derinde” fortæller han om fordelene.

Landbrugernes fortællinger om dyreliv og læhegn viser, at de fleste af dem har øje for naturen i landbruget og i de dyrkede marker. Tilstedeværelsen af dyreliv og grønne landskaber kan ses som tegn på en god natur. Beskrivelserne giver et indtryk af landbrug og natur som sammenhængende.

Dog er der også andre modstridende eksempler, som fx Pia Boe Bak, der drømmer om at bo et sted med færre omdriftsarealer og mere nærliggende natur. Flere af de andre landbrugere skelner ligeledes mellem naturen og dyrelivet i markerne og så den natur, der findes i uopdyrkede naturarealer.

Billede 1: Udsigten til markerne bag Sejr Bisgaards lade (foto: Marie Kristiansen).

Sejr Bisgaard har gennem hele sit liv på gården oplevet en ændring i dyrelivet. “Jeg kan da i hvert fald se, at viber, dem ser vi aldrig mere, og heller ikke agerhøns. Bierne er jo også pressede, og mange ting er afhængige af bier - også landbruget. Førhen så vi store sværme ude ved brændet, det ser man jo ikke længere. Nu er der måske bare én bi”. Sejr mener, at det ville være godt for dyrelivet og mangfoldigheden af arter, hvis der kom mere natur. “Vi kan jo godt blive enige om, at man har opdyrket alt for meget land. Alt, alt for meget. Jeg synes det er godt nok, at der er noget,

der kommer tilbage igen. Men det er jo også nemt for mig at sige, når det ikke er min jord". At passe på dyrelivet og særlige naturtyper er nogle af landbrugernes måder at opføre sig ordentligt på over for naturen.

Økologi og bæredygtighed

Bæredygtighed er et centralt begreb i samfundets stigende krav til landbrugets påvirkning af natur, miljø og klima. Undersøgelsen af Morsø Landbrugsråd omhandler landbrugernes fortællinger om overgangen til et mere bæredygtigt landbrug. Der findes dog forskellige tilgange til hvad bæredygtighed er. "Hvis man sigter mod et mere bæredygtigt landbrug, skal man jo lige være enige om, hvad der er bæredygtigt" (Erik Haaber).

Udover dyr og natur har prioritering af miljø og klima også betydning for godt landmandskab. Som den eneste økolog i Landbrugsrådet fremhæver Henning Bjerregaard fordelene for markerne og dyrene ved at have et økologisk landbrug. "Vi oplever jo, at det er den rigtige måde at gøre det på. Vi er fri for alt det er gift. Eller kemi". Blandt andet oplever de, at dyrene bliver mindre syge, og "det er altså en god fornemmelse" fortæller Henning om sine køer. Mens hans kone Marianna fortæller om hvordan økologien også vægtes højt i de madvarer, de selv spiser, slår Henning op på en artikel i Magasinet Økologisk, der ligger fremme på køkkenbordet. Titlen er: "Mængden af mikroplast i vores hjerner stiger, og meget kan komme fra vores marker". For dem har økologien altså både betydning for dyrenes trivsel, mennesker og naturen. Blandt landbrugerne er der forskellige meninger om økologi, og mange fremhæver andre måder at tænke bæredygtighed på.

Nogle af landbrugerne beskriver bæredygtighed som et fokus på at bruge ressourcer med omtanke. "Det er jo ingen kunst og bare sprøjte for alt og alle. Kunsten er jo ligesom at vurdere, er det nu nødvendigt. Om det kan betale sig. Det skal man nok blive bedre til" (Sejr Bisgaard). At bruge ressourcerne ordentligt er både godt for miljøet og for "bundlinjen". "Man får jo ikke noget ud af at hælde noget i kloakken", som Jesper Villadsen formulerer det. Bæredygtighed er dermed også en form for optimering, fx af varme, foder og andre forhold i staldene. Samtidig kan god dyrevelfærd også give mere bæredygtighed, som Niels Holger Nordendahl forklarer: "I bund og grund, hvis mine dyr har det super godt, så er de også mere klimavenlige. Hvis en ko, har det godt, så producerer hun mere mælk til færre omkostninger".

Jesper Clausen fortæller, at han altid har været optaget af at passe på fjorden, fordi han bor så tæt på den. ”Vi har jo lært at gøre det på en god måde. Jeg kunne ikke drømme om at ligge og køre gylle ud her, når det fryser. For jeg ved godt, at jeg har bakker, så det ville løbe *lige* ud i fjorden”.

I forbindelse med bæredygtighed nævner mælkeproducenterne en model hos Arla, hvor landbrugerne ud fra et pointsystem belønnes for konkrete tiltag, der reducerer udledningen af CO₂ eller er med til at beskytte natur og biodiversitet (Arla, u.å.; Morsø Landbrugsråd 2024, 36–37). Eksempelvis gennem grøn strøm og pløjefri dyrkning. Gennem Arlas ordning kan landbrugerne få mere for mælken og dermed tjene på bæredygtighed, men også passe på miljøet, som også er forbundet med en faglig stolthed.

“Og så er der selvfølgelig også lidt almindelig landmandsstolthed i det. Hvis man kan følge med til den udvikling, der er, og så producere. Selvfølgelig er jeg da landmand til fingerspidserne, men jeg er da også naturforvalter. Jeg skal da se, om der er nogle dyr ude på markerne. Jeg vil da hellere, at der plads til både korn, afgrøder og også vildt herude. Ellers så gider jeg da ikke bo herude”
(Niels Holger Nordendahl)

“Både at holde af naturen, gå i naturen og nyde den. Og så samtidig mene, at det er okay, at der er landbrug. Der er også industri. Og det skal der være. Både dem, der kan tjene penge der, og dem, der nyder omgivelserne. Og jeg tror, at stort set alle landbrugere nyder det. Det kan godt være, at vi har en produktion, og at den skal køre osv., men vi nyder også naturen omkring os. De nyder det, de gør, både inde i stalden men også ude i marken. Ellers kunne de nok ikke leve her”
(Erik Haaber)

De ovenstående eksempler viser, at landbrugerne går op i, at dyrene, naturen og miljøet har det godt omkring dem. På hver deres måder. Både landbruget, produktion og naturen er en del af livet på landet. Landbrugerne skelner i deres beskrivelser mellem marker, skov, sump og andre naturområder. Alligevel er der *også* natur i markerne, bl.a. i form af dyreliv.

Disse små hverdagsfortællinger om at være landbruger og prioriteringer kan ses i lyset af en større samfundsmæssig kontekst om arealanvendelse og naturgenopretning. I den grønne trepartsaftale er parterne enige om ”en historisk omlægning af det danske areal, der giver mere plads til naturen” (Regeringen.dk 2024b). En del af denne omlægning foregår fra dyrkede arealer af fx lavbundslande

til *natur* (Regeringen.dk 2024a). Landbrugernes forskellige værdier om at opføre sig ordentligt over for naturen er dermed også relevante for deres oplevelse af grøn omstilling.

6

GRØN OMSTILLING

Medskabere frem for modstandere

Grøn omstilling i landbruget er forbundet med praksis og kulturelle normer. Forskningsstudier beskriver en uoverensstemmelse mellem godt landmandskab og stigende krav til grøn omstilling og bæredygtighed i landbruget (se bl.a. Burton, Kuczera, og Schwarz 2008; Burton 2012; Westerink m.fl. 2021). Overordnet kan man sige, at landbrugets udvikling i Danmark har skabt et ideal om 'den gode landmand' som højt ydende og med effektive produktionsidealer (Blædel Larsen 2016). Dette ideal kan i dag skabe kontrastfyldte krav og forventninger til landbruget, hvor ressourceudnyttelse og effektivitet er den ene side over for krav om biodiversitet, økologi og plads til vild natur på den anden side (Sørensen 2023). For at landbrugere skal kunne se fordele og mening med fx biodiversitetsinitiativer må ændringerne passe sammen med landbrugernes identitet og faglige stolthed som landmænd (Burton 2004; Westerink m.fl. 2021). En sådan overensstemmelse kan forstås på flere måder.

“Jeg mener, at vi i det hele taget gør meget, også i det konventionelle landbrug, med at begrænse udledninger af forskellige slags. Jeg kan godt lide at få markerne til at se godt ud uden at have alt for meget ukrudt” (Ansgar Nygaard)

“Det ligger mig meget på sinde at få passet de her arealer ordentligt. Det vil sige med lavt dyretryk, med de rigtige dyr og med så lang sæson som muligt. Fordi det ved man giver en effekt på biodiversiteten. Hvis man overgræsser, så spiser dyrene alle blomsterne, så der ikke er noget til insekterne. Så derfor er det vigtigt plads på arealerne med plads til at planterne blomstrer og sådan noget” (Pia Boe Bak)

Landbrugere giver forskellige beskrivelser af at passe på naturen og miljøet. Forskellige tilgange til bæredygtighed kommer bl.a. til udtryk i forskellige tilgange til økologi. Ansgar udtrykker en stor værdi i vådområder og andre klimaprojekter på Mors men også, som i citatet her, pæne marker uden ukrudt. Her ligger værdien i 'rene' og ryddelige marker, hvor ordentlighed og effektivitet forbindes med fraværet af ukrudt. En kontrast til Pias beskrivelse af biodiversitet, i form af både træer, forskellige typer af marginaljorde og græsarealer med urter og blomster, som spændende og godt mellem omdriftsmarkerne.

Kontrasten mellem Pia og Ansgars kommentarer viser forskellige værdier og meninger om gode landskaber, som tydeliggør den brede sammensætning af Landbrugsrådet. Alligevel er der en stor

fælleshed i at ville passe på omgivelserne og at "gøre det ordentligt" og "opføre sig ordentligt" – bare gennem forskellige tilgange og praksisser.

Grøn omstilling handler om hvordan man forstår "at opføre sig ordentligt" og "passe på naturen". Fx om det indebærer omlægning til økologi eller at optimere staldforhold. At have rene marker kan handle om at undgå ukrudt – eller om undgå kemi. Ved at medtage normative og moralske overvejelser om at opføre sig ordentligt og tage hensyn til sine omgivelser på forskellige måder, bliver det tydeligt, at landbrugernes forskellige holdninger til bæredygtighed afhænger af mange forskellige ting. På den måde kan grøn omstilling til et mere bæredygtigt landbrug og nye regler passe ind i eksisterende værdier – men komme til udtryk gennem nye praksisser og muligheder.

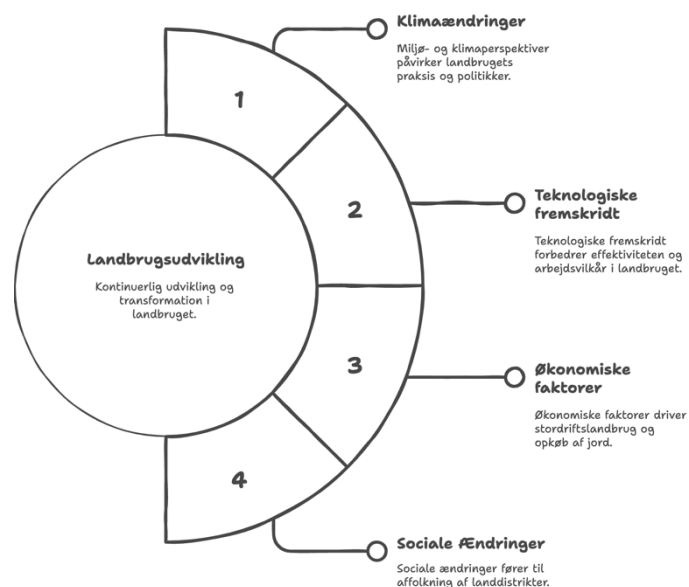
Variationerne i eksemplerne viser også nogle af de modstridende krav, der er til landbrugerne. Flere af landbrugerne giver eksempler på, hvordan ambitioner for landbruget og i nogle tilfælde også naturen begrænses af administration, kontrol og økonomi. De oplever, at der er mange forskellige reguleringer, regler og normer at skulle navigere mellem, fx i forbindelse med blomsterbrak, efterafgrøder eller brug af Boavaer i foderet. Brug af Bovaer kan fremstå som et dilemma, fordi "klimafolkene" på den ene side mener at det er et vigtigt tiltag, mens det er mere usikkert, hvad forbrugerne egentlig mener om den idé. Også blomsterbrak, som længe har været fremhævet som entydigt positivt, beskrives som mere ambivalent, fordi det kan give gode tilskud, men ikke nødvendigvis gavner naturen optimalt.

Forskellige interesser, regler og til tider modstridende krav kan stille landbrugere i en usikker position, hvor deres berettigelse og legitimitet som fødevarereproducenter udfordres (Sørensen 2023, 39). Ovenstående eksempler med Pia og Ansgars forskellige beskrivelser opstiller en kontrast mellem effektivitet og produktivitet på den ene side og klima- og biodiversitet på den anden side. Samtidig viser flere eksempler fra Landbrugsrådet dog også, at de to ting ikke behøver at være hinandens modsætninger.

En fortælling om udvikling

Landbrugerne fremhæver, at der altid har været udviklinger i landbruget. Enkelte peger helt tilbage på landboreformerne, mekanisering og specialiseringer. Mange peger på den udvikling af teknologi, de hver især har oplevet, og nogle fremhæver nutidens stigende krav om kontrol, dokumentation og administrationsarbejde. Andre igen påpeger også, at man som selvstændig landmand er vant til konstant udvikling og omstilling. Der har *altid* været en eller anden udvikling i gang.

“I mit univers, så har grøn omstilling egentlig været der altid. Det kan godt være, at det er i et større omfang, men det har altid været der. Så længe jeg har haft med landbruget at gøre siden 1997, så har der altid været krav til vandmiljøer, om at vi skal gøde mindre og at vi skal udnytte vores gylle bedre”
(Niels Holger Nordendahl)

Figur 2: Illustration af landbrugernes beskrivelser af udvikling i landbruget.

Grøn omstilling kan ses som en videreførelse af denne konstante udvikling. Som Erik Haaber beskriver: “Fra jeg er blevet uddannet i 70'erne og 80'erne har landbruget altid omstillet sig hele tiden. Det er jo ikke sådan en statisk proces, men en kontinuerlig proces, der sker hele tiden. Så det er sådan set bare en forlængelse”. Ansgar kan huske, hvordan tilgangen var anderledes førhen. “Vi købte jo bare mere gødning, hvis vi ville have det. I dag bliver det jo regnet ud, hvor meget vi må bruge og hvor meget vi må udlede”. Flere af landbrugerne peger på forskellige løbende udviklinger af miljøregler, fx. for sprøjtemidler og gylle. Det sætter den aktuelle grønne omstilling af landbruget ind i en større fortælling om konstant udvikling.

Nogle af landbrugerne fremhæver hvordan udviklingerne i landbruget medfører mere administration og besvær. De mener, at en ny generation vil føle sig mindre besværede af nye regler og kontrol, fordi det vil være en ny standard for dem. Andre af landbrugerne motiveres dog særligt af

denne konstante udvikling. Som eksempel ser Mette Iversen sig selv som nysgerrig. På deres bedrift har de altid været interesserede i innovation og deltaget i forskellige forsøg.

På samme måde beskriver Niels Holger Nordendahl også sig selv som motiveret af udvikling. "Personligt, så er der jo en drive i mig. Jeg kan jo godt lide at have en bedrift, der er tidssvarende, som udvikler sig hele tiden. En af vores hovedpunkter med at drive det her, det er at være innovative og prøve nye ting af". Inde i kostalden peger han på nogle målere, som hænger ned fra loftet i den ene ende. "Jeg ved ikke om du lagde mærke til, at der hænger en frygtelig masse målere ned fra taget. De måler metan, CO₂ og to andre ting. Det er fordi vi kigger lidt ind i hvordan fremtidens kostalde skal se ud". Målerne indgår i en ordning med firmaet SKOV fra Glyngøre. "Det kan vi godt lide og det motiverer os", siger han, mens han går videre og væk fra målerne.

Billede 2: Kostald hos Niels Holger Nordendahl (foto: Marie Kristiansen).

Udtalelserne fra Mette og Niels Holger er eksempler på flere af landbrugernes nysgerrighed og motivation for udvikling og fremdrift. Denne tilgang til udvikling påvirker også deres tilgang til grøn omstilling.

Beskrivelserne af ændrede gødningsregler, opmærksomheden på udledningen til fjorden og prioritering af læhegn kan forstås som hverdagsfortællinger om forskellige udviklinger af landbruget i Danmark. De eksisterer i en større fortælling om landbrugets strukturelle udvikling siden landboreformerne. Korte hverdagsfortællinger er meningsskabende, idet de sætter aktuelle begivenheder og ændringer ind i et større narrativ

eller et plot, som forbinder fortid, nutid og fremtid (Bo m.fl. 2016, 35; Jackson 2002, 15–25; Ochs og Capps 1996, 20). Forbindelsen mellem forskellige begivenheder og handlinger får mening, når de sættes sammen i et samlet fortælleplot om en fremadskridende handling, som forbinder forståelse af fortiden. Fortællinger om godt landmandskab og udvikling viser, hvordan landbrugerne navigerer i forandrede vilkår og udviklinger.

Flere af landbrugerne har en opfattelse af at være startet med grøn omstilling for længe siden. Om kvælstofudledningen i fjordene fortæller Sejr Bisgaard: “Det undrer mig, at det ikke bliver bedre. Nu har jeg haft landbrug i mange år, og dengang var jorden helt sort om vinteren. Der var ingenting. Bare pløjjord det hele. Og vi skulle bare have mere gødning, når vi ville. Nu er der restriktioner på, og der er krav om efterafgrøder, og det hele. Det er *rigtig* godt. Jeg forstår bare ikke, at det ikke snart bliver *bedre*”. Også Ansgar beskriver denne følelse af allerede at have gjort rigtig meget. Bl.a. fremhæver han mange afsluttede eller igangværende klimaprojekter på Mors, hvor landbrugsjord er taget ud til natur. Derfor sætter han også spørgsmålstegn ved kravene til yderlige udtagninger.

At passe mere og mere på naturen og miljøet er en del af fortællingen om landbruget på Mors og i Danmark. Når landbrugerne indsætter den grønne omstilling i en større fortælling om landbrugets konstant udvikling, fremstår de som relevante aktører i den grønne omstilling. Gennem landbrugernes hverdagsfortællinger om gødning, teknologi og Arlas bæredygtighedsmodel opstår der en samlet fortælling om et landbrug i udvikling, som gør landbruget til mulige medskabere af den grønne omstilling.

“På de kort, der ligger lige nu, der ligger vi faktisk i den allerværste zone, fordi vi udleder til Thisted Bredning. Så ud fra det ligger vi faktisk som en af de gårde, der måske skal lukkes. Så siger folk, "hvordan kan i tage det så roligt?". Men vi har jo altid været i en udvikling. Det er vi jo egentlig vant til” (Mette Iversen)

Landbrugets ry

Landbrugernes navigation mellem forskellige krav viser, hvordan de påvirkes af det omgivende samfund og opfattelser af landbruget. Det betyder noget, hvad lokalsamfundet og danskerne generelt mener om landbruget.

“Vi vil gerne have nogle naboer, men vi er også lidt bange for, at der flytter nogen ind, som ikke vil have landbrug som nabo. Det kan være vi ikke kan få lov til at lave en ny gylletank, eller at de kritiserer, at vi kører på marken om aftenen. Det kan godt være, at man ikke altid har forståelse for det, hvis man kommer fra byen af. Ikke af en ond mening, men fordi det bare ikke lige var det, de havde regnet med, da de flyttede” (Jesper Clausen)

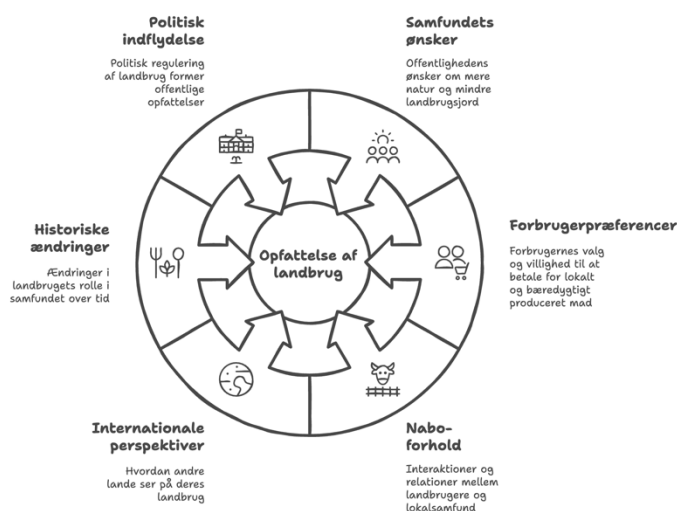
“Førhen i 60’erne fyldte landbruget en større del af befolkningen og i samfundet. I dag kan landbruget mene, hvad de vil, men det er kun en lille procentdel af den danske befolkning. Det er også derfor, at vi får en kæmpestor kløft mellem det at producere fødevarer og det at skulle betale for dem” (Erik Haaber)

“Der kommer jo hele tiden nye love og regler. Så er der nogen, der ikke gider mere, og så kvæler man landbruget langsomt. Om det er bevidst, skal jeg ikke kunne sige, men sådan kan det godt føles nogle gange umiddelbart. Men ellers har vi det jo frit i vores hverdag – vi har det jo godt” (Klaus Kristensen)

“Simpelthen også fordi jeg mener, at hvis folk kun går med hovedet nede i plovfuren, så bliver man simpelthen for dum. For så ser man ikke hele verden omkring sig. Eller der er i hvert fald en risiko for, at man stirrer sig fuldstændig blind på dér, hvor man selv lige er. Og så kan det jo blive rigtig svært at forstå, hvordan omverdenen ser én”

“Og lige meget, hvad vi mener, så er det jo det, befolkningen vil. De vil have mere natur. Det er vi jo nødt til at høre på. Så kan det ikke hjælpe noget, at der er nogen der siger, at det vil vi ikke. Jeg synes også, at det er fint, med noget mere natur” (Sejr Bisgaard)

I korte narrativer og individuelle hverdagsfortællinger er der ofte en bagvedliggende kulturel forståelsesramme. Denne ramme kan være formet af fx nyhedsmedier og offentlige diskurser (Bo m.fl. 2016, 277–79). Man kan opleve at egne oplevelser og individuelle hverdagsfortællinger står i kontrast til dominerende kulturelle fortællinger. Dermed kan historier

Figur 3: Illustration af hvad der kan påvirke opfattelsen af landbrug.

og oplevelser enten implicit eller eksplicit optræde som *modfortællinger* (Andrews 2002). Eksempelvis kan landbrugerne gennem deres egne oplevelser give et modsvar til en dominerende fortælling om landbruget som et problem for natur, miljø og klima (Sørensen 2023). Figur 3 giver en illustration af hvilke forskellige faktorer, der kan påvirke andres opfattelser af landbruget ud fra landbrugernes beskrivelser. Eksempelvis oplever nogen, at historiske forandringer eller politiske initiativer kan forme generelle opfattelser af landbruget i samfundet.

I nogle tilfælde oplever landbrugerne et billede af landbruget som ”skurk” i offentlige klimadebatter. Landbrugernes personlige oplevelser og erfaringer står i kontrast til de negative fremstillinger af landbruget, som de møder i det omgivende samfund. Landbrugernes egne fortællinger

“Oftest er det jo bare et mediebillede. Medierne er ikke særlig gode til at nuancere det. Det bliver meget tit fuldstændig ensidigt. Og det er da et problem. Men jeg tror egentlig ikke, den generelle danske befolknings synspunkt er så ensidigt og unuancerede, som medierne gerne vil gøre det til” (Niels Clausen)

“Den der serie på DR. Det ser ikke for godt ud. Men det er jo heller ikke mange steder, det er sådan. Når der er nogen, der har sådan noget, det trækker også andre landbrug ned i renommeet. Og det er noget af det, man skal væk fra” (Ansgar Nygaard)

“Man skal passe på med at tro, at alle ser ned på landbruget. Det kan man nemt komme til at tro, hvis man kun ser det i fjernsynet. Men jeg tror nu ikke, det er så galt med stemningen over for landbruget egentlig” (Sejr Bisgaard)

“Jeg synes, at køerne er blevet sådan lidt ’sorteper’ i det her. Jeg tror ikke på, at det er biologiske processer, der er de allerværste. Der er mange steder, man også kan begynde at gøre noget...” (Jesper Clausen)

om at være landbruger på Mors er dermed også modfortællinger til udbredte fortællinger om landbruget som skurk i klima- eller naturdebatter.

Mette Iversen peger på marken, som man kan se fra stuevinduet. Det er januar, så der ligger en bunke sne midt på marken. Hun fortæller, at området med sne på er et mini-vådområde, hvor man renser drænvandet, inden de ledes ud i fjorden. Sådan ét var de nogle af de første, der var med til at lave på forsøgsbasis. Hun forklarede, at det har noget med etik at gøre. "Om at man har lov til at være her. Og prøve at komme væk fra det, nogen i den offentlige debat siger om landbruget. At vi bare er her for at tjene penge og 'skider naturen et langt stykke'. Vi prøver i stedet at sige, at vi faktisk *gør* mange ting". På gården bygger de insektboer og mini-vådområder og forsøger at nedbringe udledningen af CO₂ i stalden. På samme måde som læhegnene synliggør Mettes eksempler landbrugernes ønske om, at naturen og dyrene har det godt omkring dem. En fortælling, der står i kontrast til andre repræsentationer og fortællinger om landbruget, man kan opleve i nyhederne. "Altså den der med, at det er okay at skælde ud på landbruget. Jeg siger, at nogle folk de bruger os som en 'prügelnabe'⁴. Hvis du forstår hvad det betyder?" spørger Mette grinende. Hun mener, at landbruget ofte fremstilles som en slags syndebuk. Fx også i datterens biologibog i gymnasiet.

"Det er vigtigt at vise landbruget frem. Det er jo en gammel kultur også. Det er også derfor Åbent Landbrug er så godt. At kunne vise børnehavebørnene landbruget. For de har ikke nogen forbindelse til landbruget ellers" (Sejr Bisgaard)

"Det er også vigtigt med noget formidling. Man kan jo sagtens bo i en lejlighed i København og have en forestilling om, at vi bare vil ødelægge det hele. Det ville jeg da også kunne, hvis jeg ikke vidste andet. Måske ved at få folk herud og bo bare en uge. Se naturen og se hvorfor vi er så glade for at være her" (Mette Iversen)

"Vi skal jo ikke gå over til at vise, at det er 'Morten Korch' det hele. For det eksisterer ikke, at hver eneste landmand sidder og kæler hver eneste lille smågris. Men man kan jo vise hvordan produktionen rent faktisk foregår - og så diskutere ud fra dét. Og ikke kun ud fra yderpunkterne" (Erik Haaber)

"For at vise, at man gerne vil og at man er en del af noget. Det kan være, at man kan vise det ved at gøre nogle småting rundt omkring, der hvor det giver mest mening" (Jesper Villadsen)

⁴ Prügelnabe: "person der, ofte uretmæssigt, får straffen eller skylden for andres fejl" (<https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=pr%C3%BCgelknabe>).

Flere af landbrugerne efterspørger eksplicit et mere nuanceret billede af landbruget og den måde det repræsenteres på i nyheder og på TV. De giver forskellige eksempler på mulige formidlinger af de gode historier om landbruget.

Med afsæt i personlige oplevelser skaber landbrugerne på hver deres måde modfortællinger, som udfordrer narrative om landbruget som en klimaskurk, der ødelægger naturen. Gennem fortællinger om forholdet til naturen, bæredygtighed, læhegn og den konstante udvikling fremstår landbrugerne som medskabere af naturen og grøn omstilling frem for modstandere.

Forskellige begivenheder og handlinger kan samles i et fortælleplot om en fremadskridende handling, som forbinder fortid, nutid - og dermed også fremtid (Bo m.fl. 2016, 14; Mattingly 1994). Hverdagsfortællinger om tidligere tiders syn på gødning, sprøjtemidler eller økologi er altså både med til at forstå fortiden, men giver også et perspektiv på fremtidige udviklinger. Eksemplerne viser, hvordan landbrugerne forhandler deres plads i de fysiske og sociale landskaber - til at dyrke og forvalte jorden og deres legitimitet som erhverv. Det fremgår også af de konkrete muligheder og bekymringer, som landbrugerne ser i fremtiden som landbruger, hvilket uddybes i følgende afsnit.

7

FREMTIDS- FORESTILLINGER OG UVISHED

Muligheder for fremtidig udvikling

Landbrugerne forholder sig til grøn omstilling af landbruget på forskellige måder ud fra både alder, bedriftenes størrelse og type og tilgange til udvikling i landbruget generelt.

Der er en vigtig forskel mellem forrige afsnit og dette afsnit om muligheder og bekymringer. Blandt landbrugerne er der forskel på tilgange til grøn omstilling generelt og til Grøn Trepert. Visse udfordringer og bekymringer er særligt forbundet med den grønne trepartsaftale. Eksempelvis i forbindelse med implementering, at skulle leve op til krav og ukendte kommende reguleringer eller afgifter. Derfor omhandler landbrugernes udtalelser i dette afsnit i højere grad politiske initiativer og især implementering af Grøn Trepert frem for grøn omstilling generelt.

I dette afsnit inddrages nogle af de konkrete muligheder, landbrugerne forbinder med grøn omstilling af landbruget. Sejr Bisgaard beskriver det bl.a. på denne måde: "Det er da bare ekstra tilbud på hylderne, du kan tage. For vores lille sted her". Som nævnt i portrættet ser Sejr mange mulige veje for hans deltidsbedrift i fremtiden - og grøn omstilling åbner i den forbindelse op for flere muligheder for at redde ejendommen. Andre ser mere konkret jordfordeling som en mulighed for at afhænde gården.

"Vi skal ikke blive ved med at bo i det her hus. Det er for stort og det er for gammelt, og vi er kun to. Så alle muligheder står åbne. Det er jo også med den alder vi har, om vi skal til at afhænde. Om det bliver til jordfordeling, eller hvad det gør. Så det er lidt spændende hvordan og hvorledes"
(Henning Bjerregaard).

Landbrugsrådets hovedfokus var i starten rettet mod en fremtidig multifunktionel jordfordeling for hele Mors. Landbrugerne fremhæver gennemgående succesfuld jordfordeling som en af de mest positive muligheder i grøn omstilling i landbruget. Som en af de ældste i Landbrugsrådet overvejer Henning, om deres jord kan indgå i jordfordelingsprojekter. Dermed bliver jordfordeling en mulighed for at afhænde og komme af med gården. Ansgar forudser, at dette kan blive relevant for flere landbrugere på Mors: "Hvis jeg ser 10 år frem her i området her, så bliver der en del jord til salg. Der er mange, der er i min alder heromkring". Mange af de andre landbrugere peger også på fordelene i at indtænke det stigende aldersgennemsnit blandt landbrugerne på Mors i jordfordelingsprojekter, så de rigtige jorde kan tages ud af drift og god landbrugsjord kan omfordeles som

erstatningsjord. Samtidig påpeges det, at den slags jordfordeling vil kræve samarbejde og dialog både mellem landbrugere på Mors og med rådgivere og myndigheder.

Mange af landbrugerne i Landbrugsrådet fremhæver muligheden for at lave mini-vådområder eller at indgå i større lavbunds- og vådområdeprojekter⁵. Flere fremhæver især, at etablering af vådområderne kan forbedre de lokale vandmiljøer. "Det er nok dér, jeg tænker, at vi bedst kan gøre noget. For Limfjorden. At få mini-vådområder, så det løber stille og roligt igennem, inden det løber ud i vandløbet. Dét flytter noget". Citatet fra Jesper Villadsen er et eksempel på, at det for flere af landbrugerne giver mere mening at lave indsatser, som man kan se gør en forskel. I dette tilfælde for det lokale vandmiljø. "Engang gik jeg sammen med vores barnebarn nede ved fjorden, da den var fuld af fedtemøg. Det var første gang, jeg havde set fjorden være *død*. Hold da op, det var da træls at se" fortæller Jesper Villadsen om en tidligere oplevelse af Limfjordens dårlige tilstand. Nogle af landbrugerne henviser til konkrete påbegyndte vådområdeprojekter, mens andre af landbrugerne giver udtryk for en generel interesse i at undersøge mulighederne for vådområder.

Hvor flere af landbrugerne er positive overfor mulighederne i vådområder, udtrykkes der til sammenligning en større skepsis over for skovrejsning. Samtidig vurderede flere af landbrugerne klimaindsatser og store mål om CO₂ som mindre bidragende, fordi internationale faktorer kan få egne lokale indsatser til at virke mindre betydningsfulde i det store billede.

Billede 3: Vådområde ved Nees anlagt i 2023 (Foto: Marie Kristiansen)

⁵ Vådområdeprojekter og lavbundsprojekter er et af de temaer, som er behandlet i Landbrugsrådets vidensindsamling og ekspertoplæg. Dette er behandlet i hæftet for Morsø Landbrugsråds Vidensopsamling. (Morsø Landbrugsråd 2024, 21–24).

Reduceret jordbehandling (Morsø Landbrugsråd 2024, 25–29) er et andet tiltag, som et par af landbrugerne nævner som en konkret mulighed for et mere bæredygtigt landbrug. Enten som et allerede igangsat initiativ eller som en overvejelse for fremtiden.

Derudover er nogle af landbrugerne også generelt positive overfor det stigende fokus på klima og miljø i landbruget. Som naturrådgiver og naturplejer med en særlig interesse for biodiversitet glæder Pia Boe Bak sig over Grøn Trepert og den udvikling, der forhåbentlig følger med. “Det bliver da fedt, hvis der bliver udtaget nogle arealer til noget natur, så det ikke har medindflydelse på mere kvælstof i fjorden”. Pia har længe ment, at man ikke kunne blive ved med at drive landbrug på den måde, man har gjort indtil videre. Man er i stedet nødt til at flytte sig og gentænke nogle ting, bl.a. hvordan man kan indtænke naturens betingelser mere. “Jeg håber lidt på, at der med den grønne trepart er nogle flere, der får øjnene op for det”.

“Hvis man er bare lidt interesseret i maskiner og vil prøve at gøre bedre, så kan man ikke undgå at komme forbi det. Det er jo fremtiden. Det er kanongod landbrugsjord, vi har. Men det ligger også tæt på fjorden. Jeg tror ikke, at det forurener jorden, som sådan. Jeg tror, at det forurener fjorden, hvis der løber noget af marken. Så det er det, vi skal arbejde med. At få tingene bremsed op, i stedet for at det render ud” (Jesper Clausen).

“License to produce”

“Vi har nogle børn, der også synes, det her er spændende at have med at gøre. Hvorfor skulle man så ikke prøve at se, om man ikke kunne få det bedste ud af det? Man kunne jo bare sige, “så ser jeg sgu da bort fra miljøet og bæredygtighed”. Men jeg tænker, at det netop er den mulighed, jeg har, for måske at udvikle den her gård. Ved at tage bæredygtighed med ind på en eller anden måde. Se om man kan tilpasse min bedrift til de nye krav. Hvordan det så end bliver. Så derfor accepterer jeg det her, og ser det i stedet som en mulighed”
(Niels Holger Nordendahl)

“Hvis man skal optimere sin egen bedrift, så skal man gå med på de initiativer, der byder sig. Det er der ingen tvivl om. Ligger du til et vådområde eller et minivådområde, så få det sat i gang. Og forstå, at der er ikke så meget at kæmpe imod mere. Det er måske bare at sige ja tak og så komme i gang” (Niels Clausen)

Ovenstående eksempler viser en interesse i at undersøge forskellige klima- og miljømæssige bæredygtighedstiltag for at øge muligheden for at kunne fortsætte som landbruger. Det kan fx være

biogas, Bovaer, reduceret jordbehandling, grubesåning eller minivådområder. For Niels Holger Nordendahl er grøn omstilling og bæredygtighed netop en mulighed for at gøre gården levedygtig i fremtiden – og interessant for kommende generationer at beskæftige sig med. “Lige nøjagtigt også med de unge mennesker, og fordi vi har en fornuftig ejendom, som ikke er slidt i bund. Så giver det mere mening, at jeg vil videre med nogle spændende ting inden for innovation, bæredygtighed og klima”. Han kalder det “license to produce” og uddyber det på denne måde: “Ellers kan jeg ikke få lov til at producere, hvis jeg ikke gør det bæredygtigt på en eller anden måde”. License to produce kan ses som en måde at udvikle landbruget på, så det kan bestå, men også så det kan blive bedre.

På samme måde spørger Jesper Villadsen: “Er det okay at være landmand her, hvis vi laver tre vandhuller rundt omkring?”. Han overvejer, om situationen for bedriften vil se anderledes ud, hvis han får sin eng med i et lavbundsprojekt. “Så vi godt kan få lov til at bruge resten af jorden. Det kunne i hvert fald være med til, at man fik mere lyst til at arbejde hen imod dét”. Det er en af grundene til, at han gerne vil deltage i projekterne, “for at finde ud af, hvad vi kan gøre for, at vi kan være her”.

Gennem disse perspektiver på license to produce bliver grøn omstilling en vej til fortsat at have en funktionsdygtig landbrugsproduktion i Danmark. Trusler om reguleringer kan skabe en usikkerhed omkring landbrugernes fremtidige legitimitet som fødevareproducenter. Landbrugernes positive beskrivelser af landbruget i Danmark giver derimod en øget berettigelse og legitimering af landbrugsproduktionen.

“Vi er helt enestående. Altså vi er det eneste land i hele verden, som har salmonellafri kød og æg. Og så har vi 20-25% *import* af kyllinger. Det er da vanvittigt” (Jesper Clausen)

“Der er brug for at fortælle mere om vores erhverv og om hvad vi gør. Og at fortælle, at vi er faktisk stolte af vores erhverv. Vi *gør* mange ting og vi *kan* mange ting” (Mette Iversen)

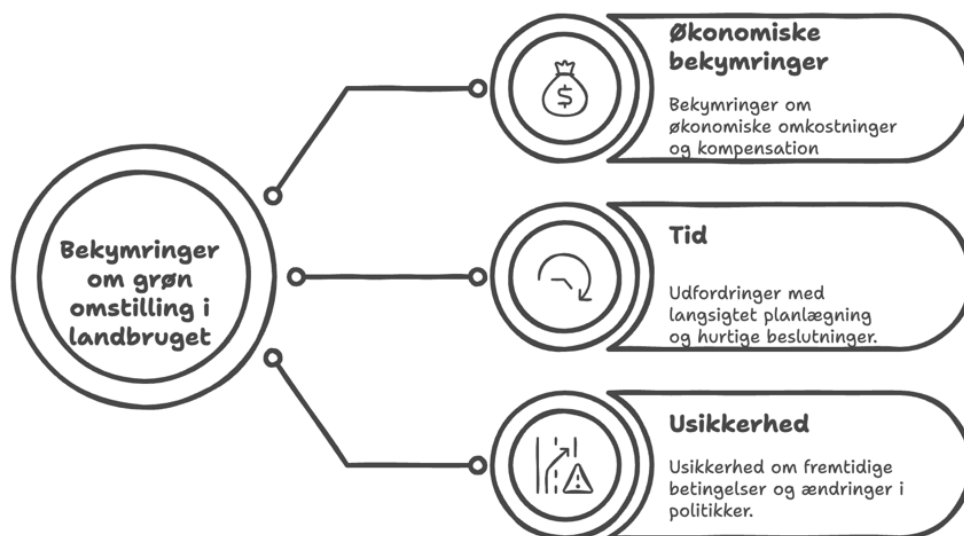
“Når man sidder her, så synes jeg, at det har været en fantastisk udvikling, dansk landbrug har været igennem. Med hensyn til standardisering og til måden at gøre tingene på osv. Vi er absolut førende. På mange, mange områder. Og dem skal vi beholde, også selvom vi nu skal omforandre nogle ting” (Erik Haaber)

“Og vi er jo først lige begyndt. Jeg føler, at Danmark som det her udviklingsland, vi nu er... Om det er dette Danmark, der skal redde verden, det tror jeg ikke, men det kunne jo være, at der var andre, der kiggede vores vej på et tidspunkt” (Niels Holger Nordendahl)

At sætte begivenheder sammen i fortællinger kan ses som en strategi til at opretholde en følelse af handlefrihed (Jackson 2002, 14–16). Ved at rekonstruere begivenheder eller faktorer i et sammenhængende plot, der peger mod en ønsket fremtid, opstår der en mulighed for at navigere i ukontrollerede forandringer (ibid.). Gennem hverdagsfortællinger kan man genvinde en vis følelse af handlekraft og en oplevelse af aktiv deltagelse. Dermed kan man gå fra at "blive handlet på" til at blive "den handlende" (Hegelund, Vintov, og Hougaard 2023, 46). Landbrugernes beskrivelser af udviklingen af landbruget i Danmark og license to produce kan dermed forstås som en skabelse af mening og handlekraft. Ved at betragte landbrugernes beskrivelser som fortællinger, der binder fortid, nutid og fremtid sammen, fremstår et ønsket fremtidsscenarie, hvor landbruget fortsat har en central og aktiv rolle i landskabet.

Bekymringer forbundet med grøn omstilling af landbruget

Grøn omstilling og politiske tiltag medfører ikke kun positive muligheder. Det er også forbundet med forskellige bekymringer og uvisheder. Som illustrationen viser, kan en del af bekymringerne samles i kategorierne økonomi, tid og uvished.

Figur 4: Kategorisering af landbrugernes bekymringer forbundet med grøn omstilling.

“Jeg tror, at grøn trepart kommer til at strande på økonomien. Jeg tror, ikke at der er de penge med i det, som det virkelig kommer til at koste. Ja, og det er min holdning, at jeg vil godt bidrage til det. Men jeg kan jo ikke betale for gildet alene” (Klaus Kristensen)

“Man er jo også nødt til at give landbruget en langsigtet måde at gøre det her på. Når du investerer i nogle ting, så er det jo måske de næste 10-20-30 år. Det er vigtigt, at der skal handles nu. Men der må også være en langsigtet ramme” (Erik Haaber)

“Fremtiden bliver jo uvis i forhold til regulering. Den bliver uvis i forhold til afgifter. Hvad kan vi dyrke? Hvilken kvælstofnorm får vi? Men vi er nødt til at tro på, at det kan lade sig gøre i fremtiden også” (Niels Clausen)

Lodsejeres engagement i udtagning af landbrugsjord påvirkes typisk af både økonomiske forhold men også andre mere stedbundne værdier, som fx udsigt, jagt og historisk eller følelsesmæssig tilknytning til landskaber (Kristensen et al. 2023). De udvalgte eksempler i dette afsnit viser, hvordan både økonomi og andre faktorer er vigtige for landbrugernes tilgang til grøn omstilling i landbruget.

Jesper Villadsen opsummerer betydningen af økonomi ifm. grøn omstilling og Grøn Trepert. “Jamen det er jo mine penge, der er på spil. Det er jo egentlig der, det ender. Jeg skal bevare mine værdier i den gård her. Fordi det er det, jeg skal leve af, når jeg bliver gammel. Jeg skal jo helst have råd til at købe et hus, når jeg skal herfra. Men også til at sende det godt videre”. De økonomiske bekymringer drejer sig hovedsageligt om gæld, investeringer, erstatning og kompensation.

Andre af landbrugernes bekymringer drejer sig om tidsperspektivet i den grønne omstilling – og især i politiske tiltag. På den ene side er der et ønske om forandring og handling, der kan gøre en hurtig forskel. På den anden side er der en bekymring for, at projektet bliver for forhastet. “Minksagen” nævnes flere gange som skrækeksempel på, hvad der kan ske, når sådan nogle sager går for stærkt. Samarbejdsdrevne planlægningsprojekter formes af tidligere projekter og møder mellem borgere og myndigheder. Derfor anbefales det, at man forud for et projekt undersøger, hvad der findes af tidligere oplevelser eller projekter, som kan påvirke et fremtidigt møde mellem borgere og myndigheder i et område (Dalsgaard et al. 2025: 24-28). Med denne forståelse bliver minksagen fra 2020 relevant for at opnå en forståelse af forskellige positioner over for fremtidige omlægninger af andre landbrugserhverv i Danmark.

Uvished og usikkerhed

Helt overordnet set er landbrugernes bekymringer ifm. grøn omstilling forbundet med en stor uvished. Det kommer til udtryk på forskellige måder men er kendetegnende for alle landbrugere i Landbrugsrådet, der fremhæver, at de endnu ikke ved hvordan Grøn Trepert konkret vil få betydning for dem.

Af ukendte faktorer nævnes bl.a. fremtidige afgifter, eventuelle reguleringer og de ventede retentionskort. Uvished og ukendte faktorer stiller landbrugere i en usikker position og skaber en følelse af "ikke at vide om man er købt eller solgt". Denne uvished gør det sværere at forestille sig fremtidige udviklinger, foretage investeringer og planlægge fremtiden.

"Hvis det er en af de arealer, der giver udledning til fjorden, så er det jo en af de arealer, der skal tages ud. For at være klog. Hvordan bliver det? Hvordan kommer vi videre? Hvilke kompensationer vil der blive? Og hvordan vil det udforme sig? Jeg er ikke i tvivl om at der kommer ændringer. Men hvilke ændringer, det ved vi ikke" (Erik Haaber)

"Langt de fleste er jo klar til lige at give den gas. Lige så længe jeg har været med, så har vi altid været klar til at omstille os. Lige nu ved vi bare ikke, hvad det er, vi skal omstille os til, hvordan og hvorhen. Men det kommer nok på et tidspunkt. Lige nu så synes jeg, at vi er lidt i et vakuum. Vi ved jo fx ikke rigtig, hvordan det retentionskort kommer til at se ud" (Niels Holger Nordendahl)

Investeringer og planlægning er bundet op på forestillinger om fremtiden. Hvis fremtiden virker uvis eller usikker, kan det være sværere at navigere i investeringer og planlægning. Landbrugernes beskrivelser af uvished kan forstås gennem den ventetid, de oplever ifm. politiske udspil og ukendte faktorer for fremtidens landbrug.

Der findes forskellige måder at vente på, bl.a. aktiv eller passiv og kollektiv eller individuel. Samtidig kan det at vente på nogen eller en afgørelse skabe en stor usikkerhed (Hage 2009; Janeja og Bandak 2018). Hvis man venter at kaffen brygger, er ventetiden ikke særlig usikker. Dog er der usikkerhed forbundet med tilfælde, hvor selve udfaldet er ukendt. Denne mere uvisse ventetid kan give forskellige påvirkninger som fx håb, entusiasme, delvis passivitet og modløshed (Janeja og Bandak 2018, 16–18).

En indrammende beskrivelse af, hvordan uvisheden kan påvirke livet som landbruger, ses i Jesper Villadsens eksempel. "Det påvirker ikke som sådan dagligdagen. Det er mere herinde" siger han og peger med fingeren på sin pande. "Det jo kan være, at man ikke sover så godt en nat, hvis man

spekulerer på, om man nu skal købe den naboejendom eller ej". I begyndelsen af projektet fyldte en mulig købsaftale meget for Jesper. Han forklarede, at selvom noget godt kan være en god idé i dag, så kan det vise sig at være en dårlig forretning, hvis reguleringer medfører, at der ikke kan være landbrug i fremtiden. Ukendte udfald og faktorer er en fast del af livet som selvstændig landbruger, fremhæver han, der er bare kommet en ekstra miljøside med, som komplicerer det yderligere. Jespers dilemma er et eksempel på, hvordan uvisheden forbundet med grøn omstilling påvirker landbrugernes beslutningstagen og fremtidsforestillinger og forstærker den vante usikkerhed forbundet med at være selvstændig.

"Vi ved, at vi ligger i det værst tænkelige område, fordi vi har udledning til Thisted Bredning. Så hvad betyder det? Det er jo så det, vi ikke ved endnu. Det er det tomrum, vi er i lige nu. Klaus og jeg tager det meget stille og roligt, men der er mange af vores kollegaer, der både er meget nervøse, men også faktisk tangere til at bliver vrede. Det er jo en stor usikkerhed og en følelse af, at det kan man faktisk ikke være bekendte at byde os. Det frustrerende er, at vi har fået at vide, at vi har så travlt. Men de der retentionskort, de er jo ikke kommet endnu. De havde jo lovet, at de kom i det første kvartal, men nu er der kommet melding om, at de kommer til maj. Men vores deadline hedder jo stadig nytår" (Mette Iversen)

"Fremtiden er pt. meget usikker på grund af det der grøn trepart. Vi aner jo reelt ikke, hvad der kommer til at ske. Vi bliver bombarderet med informationer rundt omkring. Helt generelt er vi jo tilfreds med vores liv og ser rimelig positivt på det, men det er da klart, at sådan noget som det her, det giver da en usikkerhed. Halvdelen af min jord udleder til Thisted Bredning. Noget vil blive meget påvirket, og noget af det vil ikke blive påvirket. Så det er meget svært at forudsige. Der bliver nogle udfordringer, som vi skal have løst, men det skal vi også nok få gjort" (Klaus Kristensen)

Balancen mellem mobilitet og fastlåsthed afhænger af oplevelsen af at bevæge sig i en fremadskridende retning (Hage 2003 i Janeja og Bandak 2018, 17). Manglen på fremtidsforestillinger kan give en følelse af at "sidde fast" og forhindre mobilitet og udvikling – og dermed også håb (ibid.). Som en del af klima- og biodiversitetskrisen, eksisterer der muligvis også en forestillingskrise – altså en krise i evnen til at kunne forestille sig en grundlæggende anderledes (mere bæredygtig) verden (Friis et al. 2024). Uvisheden, som landbrugerne beskriver, bekræfter forståelsen af en forestillingskrise. På den anden side viser de mange muligheder i ovenstående afsnit, at flere af landbrugerne bruger fortællinger om landbrugets konstante udvikling til at navigere i denne uvished. Udover at påvirke landbrugernes planlægning og investeringer er denne uvished og usikkerhed i mange tilfælde også forbundet med landbrugernes livssituation og hjem.

Hjem, familier og generationsgårde

Gården og landbruget er også landbrugernes hjem. Og hele deres families hjem. Derfor bliver uvisheden også til et familiært og socialt anliggende. Når bedriftens fremtid bliver usikker, påvirkes også landbrugernes hjem. Mette Iversen giver som eksempel, at man som lønmodtager "kun" ville have sit arbejder i spil. I stedet har de hele deres hjem i spil. "For andre kan det jo faktisk også være, at det er deres børns hverdag, det kommer til at gå ud over. Hvis nu de bliver nødt til at flytte, på grund af at der ikke skal drives landbrug på gården længere". Mette 4. generation på slægtsgården Ny Majgaard, men hun er ikke den eneste af landbrugerne, der forbinder uvisheden med familielivet.

"Det er jo det med familietraditionerne. Det er jo slægtsgård, de fleste af os har. Det er her vores rødder hører til. Det er ikke noget med kroner og ører, men det er noget socialt og familiært. Det er børnenes fødehjem og vi har det godt her. Vi vil egentlig gerne bare blive her" (Mette Iversen)

"Som du selv har fundet ud af, er det jo meget personligt det her. Hvis man skal bore rigtig hårdt i sådan nogle landmænd, så er det jo fordi vi bor her. Lige over på den anden side der er mine køer. Lige på den anden side er mine folk, og de kan altid få fat i mig. Havde jeg for fanden ikke boet her, så havde det været lidt noget andet. Så derfor betyder det jo rigtig meget for folk, når der er nogen udefra, der begynder at rode med de bedrifter. Alle de regler påvirker dig jo. Det er jo dit hjem" (Niels Holger)

Denne tilknytning til gården og jorden er dog ikke ens for alle. Fx planlægger Niels at flytte, og Pia har sat gården til salg. Begge har hjemmeboende børn, men familierne er i mindre grad involveret i landbrugsdriften. Landbrugerne giver udtryk for forskellige tilknytninger til gården, de bor på. Alligevel er forskellige følelser og tilknytning til jord relevante for landbrugernes oplevelse af grøn omstilling - og især jordfordeling.

Tilknytningen til jorden, gårdene og landskaberne kan blandt andet forstås ud fra landbrugernes forskellige roller som naturforvaltere. Særligt tre roller, producent, ejer og borger, påvirker på forskellige måder landskabsforvaltningen (Primdahl, Kristensen, og Busck 2013). Et stigende antal politiske tiltag påvirker landmændenes landskabsforvaltning, og deri fokuseres der oftest på landmændenes rolle som producenter. Dette perspektiv kan betyde, at andre motiver overses. Eksempelvis, at landbrugerne også er en del af et lokalsamfund, og at hensyn til naboer kan påvirke deres forvaltning af landskaberne (ibid.). Jesper Clausen kommenterede, at folk omkring også skal kunne se meningen med lavbundsprojekter, og at han nødt vil være hovedansvarlig for noget, der påvirker landskabet på en negativ måde, så det går ud over naboerne.

Niels Clausens marker har navne, så han sammen med sin kone nemmere kan snakke om, hvor han har arbejdet henne. Fx kan en mark være opkaldt efter personen, der har ejet jorden før, eller kendetegn i landskabet, som fx Skrænten eller Skovager. Han svarer dog, at navnene ikke er ensbetydende med en stor tilknytning til jorden. "Det er meget forskelligt, hvilken jord jeg har følelse for. Jeg har følelser for de steder, hvor jeg er opvokset. Men jeg har egentlig ikke rigtig følelser for andet jord. Så det er nok skillelinjen. Men der *er* følelser. Helt afgjort. Men jeg er mindre følelsesladet end de fleste, tror jeg". Niels sammenligner fx sig selv med sin far, som han mener i højere grad har følelser forbundet med jord, hvilket kan komme i vejen ved køb og salg. En pointe han også mener er relevant for jordfordeling. "Det er der kampen om jorden nogle gange opstår. Og dét bliver en af udfordringerne i den grønne trepart og med jordfordeling, fordi folk har følelser".

Denne tilknytning til jord har særligt en betydning ifm. generationsgårde og slægtsgårde. Muligheden for en fremtidig overtagelse i familien er ofte afgørende for landbrugernes tilgang til omstilling og planlægning af fremtiden.

"Vi er kun 2. generation, så der ligger ikke en slægtsgård på den måde. Havde der nu været 13 generationer, så havde man nok været lidt mere forpligtet følelsesmæssigt. Tænker jeg. Det føler jeg ikke, at vi er. Det betyder ikke, at jeg ikke kunne tænke mig at 'give stafetten videre', men det skal også være realistisk" (Jesper Villadsen)

"Nu er jeg som sagt 5. generation, og jeg har altid gået hernede sammen med min far. Og mine to drenge er allerede nu godt filtret ind i det. Det forpligter jo, på den gode måde, fordi vi så må se at komme videre og få det gjort interessant. Men det er klart, at der også er en grænse, fordi det vigtigste er familien. Valgte de en anden vej, så ville jeg også være lykkelig på deres vegne" (Niels Holger Nordendahl)

"Med alle de love og regler og kontroller, så tror jeg, at de kan komme nemmere og skønnere gennem livet ved at lave noget andet. Det har mindre betydning nu, end tidligere. Betydningen er jo 100% følelsesmæssig, men det er ikke sådan, at vi er låst på grund af den. Den bremser mig ikke. Jeg tror da, det ville gøre ondt. Både på mig, og det ville det nok også på min far, hvis han er levende til den tid. Men jeg ved også, at de godt kan forstå det og mener, at vi skal ikke blive her for deres skyld" (Klaus Kristensen)

Eksemplerne på de fordele og udfordringer, som landbrugerne forbinder med grøn omstilling, viser kompleksiteten af situationen. Alle landbrugerne nævner både muligheder og bekymringer forbundet med grøn omstilling af landbruget, og der er en gennemgående bekymring uvished, som især er forbundet med de politiske forandringer. Denne uvished imødekommes eller mindskes dog delvist gennem samarbejdet Landbrugsrådet.

8

LANDBRUGSRÅDETS SAMARBEJDE

Fælles problemer – fælles løsninger

Landbrugerne har hver især brugt mange timer på at være med i Landbrugsrådet. Flere af dem fremhæver, at de har været med frivilligt, og at de ikke har fået noget for det. Alligevel mener de, at deltagelsen har det været arbejdet værd. Det har både været spændende at være med i Landbrugsrådet og så har landbrugerne fået forskellige ting ud af samarbejdet.

Landbrugerne meldte sig til Landbrugsrådet af forskellige grunde. Flere ønskede at bidrage med holdninger eller positioner, de ikke i forvejen så repræsenteret i gruppen. Andre håbede på at få bedre indblik i alt det nye og at finde ud af "hvor 'giftig' den her trepart var". Dog var der et gennemgående ønske om at tage del i processen og have mulighed for at sætte aftryk på fremtiden.

Eksempler på motivation bag deltagelse i landbrugsrådet:

"Hvordan kan vi spille ind i det? Hvordan kan vi være både modspiller og medspiller i det? I de politiske debatter skal der jo også være en stemme fra landbrugs side" (Erik Haaber)	"Jeg plejer ellers ikke at være med i sådan noget, men jeg kunne bare mærke, at det var jeg simpelthen nødt til. 'Gøre en forskel' lyder stort og flot, men hvis man vil have noget medindflydelse, så er man også nødt til at gøre et eller andet" (Pia Boe Bak)
"Jeg ville da gerne lige se, hvor det bar hen. Men jeg vil også gerne have mulighed for at sætte et aftryk på fremtiden" (Niels Holger Nordendahl)	

Landbrugernes fortællinger og modfortællinger gør landbrugerne til medskabere af den grønne omstilling. Både som en del af problemet, men derfor også som en del af løsningen på klimaudfordringerne. Deltagelsen i Landbrugsrådet kan ses som en del af landbrugernes aktive deltagelse frem for passive modstand. Deltagelsen modvirker følelsen af, at forandringer og omstillinger bliver presset ned over hovedet på én. Selvom de 11 landbrugere har forskellige motivationer for at deltage, har de en fælles interesse i at følge med i en udvikling, en nysgerrighed over for omstilling og et ønske om at få indblik og medbestemmelse i forandringerne.

Flere af landbrugerne italesatte, at selvom alle landbrugere på Mors var inviteret til det indledende lodsejermøde var det af de fremmødte kun 11, der meldte sig til at deltage i projektet og sam-

arbejdet. Flere af landbrugerne giver udtryk for et ønske om, at andre landbrugere også kunne opleve det, de selv har været igennem i Landbrugsrådet.

Motivationen for at deltage i Landbrugsrådet hænger også sammen med, at landbrugerne i mange tilfælde fremhæver grøn omstilling og klimakrise som et *fælles* anliggende. Noget hele Danmark må tage sig af - sammen.

I klima- og miljødebatter kan fortællinger og modfortællinger om landbrugets "skurkeposition" være med til at fastholde distinktioner mellem "os" og "dem". Landbrugerne fremhæver derimod grøn omstilling som et *fælles* anliggende, som landbruget som erhverv naturligvis skal tage del i, men ikke som eneste bidrager. Det indebærer både enighed og samarbejde mellem myndigheder og borgere, mellem forbrugere og producenter men også mellem forskellige lodsejere ved større naturprojekter. Derfor er samarbejde internt og på tværs særligt afgørende for den grønne omstilling.

" Der er et projekt, hvor vi er 6-10 landmænd, der skal gå sammen om noget. Man kan godt lave noget på ejendomsniveau, og det kan vi måske også finde et eller andet sted til hernede, men det ville givet meget mere mening for miljøet, hvis vi kunne blive enige" (Niels Holger Nordendahl)	"Der er jo en bunden opgave. Det kan man så have en holdning til, men vi er nødt til at få det til at køre. Vi skal passe på vores grundvand, selvfølgelig skal vi det. Og vores fjord og sådan noget. Men jeg tænker bare, det jo er en fælles opgave. Jeg kan godt være lidt ked af, hvis det kun er landmænd, der sviner. Byboerne de sviner da vel også" (Sejr Bisgaard)
"Det er fint nok, at vi skal gøre det bedre som helt land. Men man skal huske, at betale folk, for det de mister. Det synes jeg er vigtigt. Og så skal vi være enige om, at det er dét, vi vil. Forbrugerne skal også være indstillet på at ville betale ekstra for deres kød. Ellers køber de jo bare noget udenlandsk importeret noget. Og så hjælper det jo ikke. Jeg tror, at det er vigtigt, at vi fra starten bliver enige om, at nu vil vi det her. Men det kommer til at koste (Jesper Clausen)	"Det er jo et stort skib at manøvrerer rundt. Det er jo samme regler, men vi er jo vidt forskellige bedrifter. Grisene de ligner jo hinanden, men alligevel ikke. Så er der jo mange ting ind i det, som gør, at det er svært at finde en fælles vej. Og igen, så er der nogen, der slet ikke vil være med. Og de bremser jo os andre. Men det er jo en nødvendighed. Vi slipper jo ikke udenom. Det ved vi jo. Så vi kan lige så godt komme i gang og få det bedste ud af det, så vi kan komme videre. Men det kræver jo, at alle er med, og det er nok der, problemet er" (Klaus Kristensen)

Erfaring fra andre projekter og studier viser, at sandsynligheden for gode og succesfulde resultater i den fysiske planlægning øges ved inddragelse af sociale, kulturelle og historiske aspekter. Derfor er det vigtigt at engagere landmænd, borgere og andre lokale aktører (Hansen 2024; Tortzen og Agger 2023; Kristensen m.fl. 2015). Morsø Kommunes Landbrugsråd kan undersøges som et sådant samarbejde.

”Der er nogen, som ikke vil gøre ret meget. Og det fatter jeg ikke. De har ikke rigtig forstået opgaven endnu. At vi ikke kun gør det for vores egen vindings skyld. Det er også fordi, vi har en opgave, der skal løses for landet, for Europa, eller for verden. Og hvis man kan løse dén, og så samtidig få nogle fordele ud af det selv, så tænker jeg ikke, at der burde være nogen modstridende interesser. Men det håber vi jo så på, at de kommer til at forstå senere” (Jesper Clausen)

Samarbejde og køkkenbordssamtaler

Landbrugerne udtrykker en generel positivitet over for samarbejdet i Landbrugsrådet, hvor de bl.a. har deltaget i debatter og vidensdeling. De fremhæver fordelene i at ”snakke sammen”. Gennem dialog og inddragelse er der opstået relationer internt i Landbrugsrådet, som gør det nemmere at forstå hinandens forskellige perspektiver.

”Jeg har sjældent oplevet, at man har så god kommunikation sammen. Også kritisk kommunikation, for det er jo nødvendigt. Vi har da ikke været helt enige, det må man bare sige” (Niels Holger Nordendahl)	”Det er det der med dialog. At man respekterer, at man er forskellige og tænker forskelligt. Det er tankegangen, at når man snakker med folk, så når man faktisk rigtig langt. Også selvom der er nogle, der har mange forskellige interesser” (Mette Iversen)
”Det er jo det, der er en af opgaverne i Landbrugsrådet. At skabe lidt fælleshed og forståelse. Ved at man har sat sig sammen og man har hørt fra nogle kloge mennesker, som har givet deres bud på nogle ting. Så har der været diskussioner og sådan noget. Det er jo sådan demokrati fungerer” (Erik Haaber)	”Det handler jo om at få en åben snak om det hele og om hvad der fylder for forskellige mennesker. Hvordan får vi et kompromis, så alle kan være glade, så naturen kan være glad og fjorden kan være glad? Bare det at man sætter sig ned og ser hinanden i øjnene og er åbne i stedet for at være totalt lukkede på forhånd. Det er der ikke nogen, der har været på nogen måde” (Pia Boe Bak)

Landbrugerne taler positivt om samarbejdet og dialogen i Landbrugsrådet mellem landbrugerne og kommunen. Også mindre samtaler i små grupper frem for store lodsejermøder virker til at have gjort et positivt indtryk. Undervejs har en del af landbrugsrådets møder været holdt privat ved nogle af landbrugerne, hvilket har givet en særlig stemning af uformel karakter. Med en fast tilknytning og tilbagevendende møder har landbrugerne oplevet et større kendskab, forståelse og relation til hinanden og til kommunens repræsentanter.

”Det er dejligt at komme til at kende dem fra kommunen på en lidt anden måde. Hvis man nu snakker om det og så prøver at finde nogle løsninger og muligheder. Det er jo lidt det, vi skal prøve. Og så håbe, at der er mange, der vil gå med den vej” (Jesper Villadsen)	”I stedet for at nogen står deroppe og fortæller, så lad os prøve at få en snak to og to eller tre og tre. Og så se hvad der er af muligheder. Ganske frivilligt. Og så ser vi, hvor vi ender. Det kan være, at man har forslag til hvorhenne, og at de så følger op på den. Så der er ping-pong frem og tilbage hele tiden. Det kan jeg godt lide” (Niels Holger Nordendahl)
”Jeg synes generelt, at Morsø Kommune været gode til at inddrage og lytte til os. Og så giver det også et større netværk. Hvis vi har noget inden for det her, så ved vi jo, at vi kan ringe til nogen af dem, der er tovholdere på projektet, som kan give nogle navne og nogle numre på nogle andre, vi kan tage fat i” (Klaus Kristensen)	”Jeg synes generelt, at Morsø Kommune været gode til at inddrage og lytte til os. Og så giver det også et større netværk. Vi ved jo, at vi kan ringe til nogen af dem, der er tovholdere på projektet, som kan give nogle navne og nogle numre på andre, vi kan tage fat i, hvis vi har brug for det” (Klaus Kristensen)

Gennem de uformelle samtaler og den korte afstand til myndighederne føler landbrugerne sig lyttet til. De mener, at kommunen har været gode til at tage dem seriøst. Landbrugerne ser sig selv som deltagende og bidragende, idet kommunen og Fjordland møder og forstår deres synspunkter. Dermed går landmændene igen fra at være „handlet på“ til at være „de handlende“ (jf. Jackson 2013 i Hegelund 55).

Forståelse for forskelligheder og nye perspektiver

Landbrugernes oplevelse af Landbrugsrådet viser, at ikke bare kontakten til kommunen men også netværket mellem landbrugerne har haft stor betydning. Gennem samarbejdet har de fået øjnene op for flere vinkler og fremhæver fordelene ved at være en bredt repræsenteret gruppe. At dele hinandens perspektiver har givet flere en opdagelse af, at "nå ja, sådan kan man selvfølgelig også se på det". Det giver en forståelse for forskellige perspektiver.

"Det er vigtigt at få forståelse for hinanden. Altså, vi har jo måske en anden tilgang til det end vores naboer. Vi er jo forskellige. Vi har forskellige bedrifter og forskellige indgangsvinkler til tingene. Nogle har haft deres ejendomme i generationer og ligger geografisk forskelligt. Så en af tingene er også at finde ud af, hvad kan blive fællesnævner for sådan noget her? Ikke bare mindste fællesnævner, men hvor højt kan vi løfte det? Det giver jo en anden forståelse" (Erik Haaber)

"Den snak vi har i det råd, synes jeg er rigtig, rigtig fin. Man kan jo være klog på det ene eller det andet og have nogle forskellige erfaringer. Og det synes jeg virkelig kommer til gode i det her. Man kan jo hurtigt få meget sympati for de folk, der er med, det vil jeg bare sige" (Jesper Clausen)

Citaterne viser eksempler på, hvilke fordele landbrugerne oplever i at få indblik i hinandens forskellige synspunkter. Pia Boe Bak fortæller, at dette indblik i andres synspunkter og ståsteder giver hende en bedre forståelse for det overordnede jordfordelingsdilemma. Hun har ikke selv noget jord "i klemme", men mærkede hurtigt, hvordan det betød meget for mange af de andre. Forståelsen for hinanden giver et bedre udgangspunkt for samtaler og løsninger.

"Jeg har jo også lært noget. Der er også nogle perspektiver, som jeg måske ikke er så god til at få med, fordi jeg slet ikke har det indblik. Altså i forhold til hvor stor en betydning jorden kan have. Det kan jeg jo ikke selv sætte mig ind i, for jeg har ikke selv noget jord. Så det skal jeg også have respekt for. Og så er det jo bare rigtig fedt, at der er et rigtigt menneske, der fortæller mig, hvor meget det betyder for ham eller hende. Og hvilken betydning det har økonomisk også. At man ikke bare lige kan gøre ting. For nogle gange er jeg måske også lidt hurtig til at tænke "I kan da bare lige". Men der er jo tit nogle tanker og beregninger bagved, hvorfor man ikke bare lige kan".

(Pia Boe Bak)

Som tidligere beskrevet i denne rapport kan grøn omstilling styrkes af en overensstemmelse mellem bæredygtighedstiltag og landbrugernes faglige identitet og kulturelle normer. Derfor kan omstillingen til et mere klima- og miljøvenligt landbrug komme gennem andre opfattelser af godt landmandskab og en *ny* kulturel kapital, som bygger på andre værdier, færdigheder og praksisser (jf. Westerink m.fl. 2021, 62). Dog viser eksemplerne fra Landbrugsrådet, at grøn omstilling i flere tilfælde allerede hører ind under godt landmandskab i form af ønsket om at 'opføre sig ordentligt' og følge med en udvikling. Nytænkning er dog alligevel relevant, idet klimakrisen og aftalen om Den Grønne Trepert kræver en markant omstilling og store forandringer af arealanvendelse og landbrugsdrift.

I Landbrugsrådet er der undervejs opstået en fælles nytænkning gennem videnskabelige oplæg, debatter og dialog. "Vi har fået ideer sammen og vi er blevet klogere sammen", fortæller Mette Iversen bl.a. om forløbet. En holdning, der går igen blandt landbrugerne.

"Ved at være nysgerrige og prøve at høre om nogle andre ting andre tiltag, frem for bare at gøre, som vi har gjort de sidste 50-60 år. Det har dæmpet den skepsis, som vi også ser på sociale medier. Det har gjort folk klogere på, hvor vi skal hen. Så har det her givet os rigtig mange måder at tænke på" (Niels Holger Nordendahl).

Mange af landbrugernes har fremhævet fordelene ved fælles netværk og sparring i Landbrugsrådet. Ved at få en større forståelse for forskellige positioner har de fået et bedre udgangspunkt for fælles løsninger og muligheder. Gennem samarbejdet er der opstået en oplevelse af samlet set at have rykket sig ift. viden om og perspektiver på grøn omstilling.

Inspiration, viden og mindre uvished

Landbrugerne fremhæver viden og inspiration som noget, de især tager med sig fra forløbet og samarbejdet. Gennem ekspertoplæg og inspirationsture har de fået indblik i forskellige muligheder, baggrundsviden og forståelser for de store debatter forbundet med grøn omstilling i landbruget.

”Det er jo et langt forløb i det her Landbrugsråd, hvor vi har fået sparket rigtig mange sjove ideer ind i hovedet. Og der er da mange af dem, jeg godt kunne tænke mig at prøve at plukke i og se, hvad vi kan gøre, for at blive bedre” (Niels Holger Nordendahl)	”Det er da klart, at man kigger på hvilken betydning har det for mig, og for os? Og kan vi se os selv i det? Jeg håber, at vi kan lave noget, der kan være med til at give den klarhed for landmænd. Hvilken betydning det kan have for den enkelte. Det er jo det, der skal til” (Erik Haaber)
--	--

Fælles inspiration og ny viden kan i nogle tilfælde modvirke den store uvished, som landbrugerne oplever ifm. grøn omstilling. Blandt andet beskriver Jesper Villadsen, at Landbrugsrådet har gjort ham klogere på hvilke fremtidsmuligheder, der er for hans bedrift, men også givet ham mere mod på at føre nogle af dem ud i livet.

I løbet af de sidste par måneder har Jesper købt jord to gange. Det har han bl.a. turdet på baggrund af sine erfaringer fra Landbrugsrådet. Han er også gået med i et vådområdeprojekt, hvor han til et lodsejermøde oplevede, at han havde nogle erfaringer, som ikke alle hans kollegaer havde. Han beskriver, at han gennem Landbrugsrådet er blevet klogere. ”Fordi man kan godt se, at ved du hvad: Det stykke, vi skal tage med ud her, har vi brugt mange penge på at makke i dræn i. Og det duer stadigvæk ikke. Så ja, vi kan jo *sagtens* undvære sådan et areal”. Jespers oplevelser viser, hvordan samarbejdet i landbrugsrådet, den fælles inspiration og vidensdeling kan modvirke noget af den uvished, som landbrugerne forbinder med grøn omstilling.

”Jeg synes faktisk, at ved at være med i det her, så finder man ud af, at der er faktisk nogle løsninger, vi kan bruge. Man kunne godt mærke, at det var ligesom første gang, vi var med i landbrugsrådet. Der var det lidt mere sådan ’ah de skal ikke stjæle vores jord’. Men jeg kunne godt mærke, at jeg er kommet et skridt længere, og i stedet tænker, at det her nok skal gå. Og det har gjort, at man godt har turde springe ud i det” (Jesper Villadsen)

Flere af de andre landbrugere beskriver gennem lignende eksempler, at de ikke nødvendigvis har ændret holdning eller indstilling, men at de i hvert fald er blevet klogere og fået langt større indsigt i forskellige perspektiver forbundet med grøn omstilling af landbruget gennem deres deltagelse i Landbrugsrådet.

At være på forkant

Gennem viden, dialog og samarbejde er der i Landbrugsrådet opstået en følelse af at være lidt på forkant. "Vi havde jo faktisk nærmest selv lavet Treparten, da Søren Søndergaard og alle de kloge inde fra Landbrug & Fødevarer og regeringen, de kom de med den" (Mette Iversen). Sådan jokes der godmodigt blandt landbrugerne om, at de næsten selv allerede havde udtænkt treparten dog uden en CO₂ afgift. Hos flere af landbrugerne optræder en fortælling om, at de på Mors har været på forkant i processen, og at de har taget hul på processen omkring jordfordeling og areal-omlægning før mange andre. Det giver en fælles følelse af være foran eller på forkant.

"Det er jo ikke kun her på Mors, det er jo hele landet. Nu har vi jo arbejdet lidt med det her i Landbrugsrådet, men andre steder, de ikke har det, der bliver de taget lidt på sengen. Det er der i hvert fald nogen, der kan blive da" (Henning Bjerregaard)	"Jeg håber vi kan få leveret budskabet om, at vi er nået så langt, som vi er. Der er da ingen kommuner her i området, der er nået så langt. Jeg synes vi nået så sindssygt langt, og det skal vi da være stolte af, det må jeg nok ærligt indrømme" (Niels Holger Nordendahl)
"Jeg var i Skive i går, og de ser faktisk lidt op til os fra Mors af, fordi vi faktisk er lidt foran. Vi har gang i alle de her vådområdeprojekter og vi ved jo hvordan vi skal gribe det an" (Jesper Villadsen)	

Samtidig er der blandt nogle af landbrugerne også en forhåbning om, at denne tidlige indsats og rolle som "frontløber" kan betale sig. At deres ihærdige forsøg bliver tilgodeset, hvis de ikke når helt i mål eller at kravene fra den grønne trepart ikke fuldstændig kan indfries. Og at man i kollektive projekter som fx vådområder skelner mellem dem, der gerne ville gå med i det, og dem som har været i mod.

Denne følelse af at være på forkant kan i nogle tilfælde også påvirke oplevelserne af grøn omstilling på enkeltniveau. Den tidlige opstart, inden den politisk aftale om Den Grønne Trepert blev indgået, kan være med til mindske uvisheden. Det giver den enkelte landbruger en anden position end tidligere eller anderledes udgangspunkter sammenlignet med kollegaer. Derfor går en del af refleksionerne i Landbrugsrådet også på, hvordan man kan dele ud af disse erfaringer og oplevelser.

Landbrugsrådet som ambassadører?

Ovenstående eksempler viser, at oplevelsen af at være på forkant kan give en følelse af afklaring og mindre bekymring, men at det også kan give en følelse af stolthed. Derfor mener landbrugerne også, at det ville være gavnligt, hvis flere landbrugere på Mors havde kunnet få samme oplevelse. "Det er bare svært, for det er jo egentlig dem, der er mest imod det, der skulle have haft den oplevelse i stedet for. De kunne have godt af at komme med en tur op i bussen, så de kan se, hvad der egentlig foregår derinde. Problemet er jo bare at få dem med ind" (Sejr Bisgaard).

Flere af landbrugerne har oplevet at kunne dele deres erfaringer med naboer eller kollegaer. En af landbrugerne fra landbrugsrådet har oplevet, at en nabo pludselig har rykket holdning til grøn omstilling. Andre har oplevet at kunne bidrage med nye perspektiver til et lodsejermøde. På den måde oplever de, at samtalerne i Landbrugsrådet spredt sig. Også selvom man ikke stiller sig op foran en stor menneskemængde og holder oplæg om indsigter og erfaringer.

"Det er klart. Kommer jeg nu ud til nogen af mine kollegaer ved møllen eller ude i marken, så snakker jeg jo med dem. Og så kan jeg måske forklare noget til dem. På den måde er vi jo med til at flytte noget, lidt viden og sådan nogle ting. Det er jeg slet ikke i tvivl om" (Klaus Kristensen)

"Vi har måske noget viden, som vores kollegaer ikke får. Om man kan dele den? Ja, men det kommer jo helt naturligt, for du har ikke lyst til at sige noget om noget, du ikke ved noget om" (Niels Clausen)

"Hvis nu man kommer hen til sin nabo, som man plejer at være enig med, og man så siger, at man faktisk har fået en forståelse for, hvordan det kan gøres på en anden måde. Så er det, at det ruller. Og det er dét, det her, det kan. Hvis der er nogle ambassadører, som kan komme ud til de andre. Men faglig viden gør en kæmpe stor forskel" (Pia Boe Bak)

REFERENCELISTE

- Anderson, Jon. 2004. "Talking Whilst Walking: A Geographical Archaeology of Knowledge". *Area (London 1969)* 36 (3): 254–61.
- Andrews, M. 2002. "Introduction: Counter-Narratives and the Power to Oppose". *Narrative Inquiry : NI* 12 (1): 1–6.
- Arla. u.å. "Sådan belønnes Arlas landmænd for deres klimatiltag". Arla.dk. <https://www.arla.dk/om-arla/omtanke/gaarden/arlal-tillagsmodel-for-baresdygtighed-qa/>.
- Basso, Keith H. 1988. "'Speaking with Names': Language and Landscape among the Western Apache". *Cultural Anthropology* 3 (2): 99–130.
- Blædel Larsen, Rasmus. 2016. "Vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug : en etnologisk undersøgelse". *Vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug : en etnologisk undersøgelse*. Kbh: Saxo-instituttet, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Bo, Inger Glavind, Trine Lund Thomsen, Ann-Dorte Christensen, og Trine Lund Thomsen. 2016. *Narrativ forskning : tilgange og metoder*. 1. udgave. Sociologi, nr. [12]. Kbh: Hans Reitzel.
- Bourdieu, Pierre. 1992. "Structures, Habitus, Practices". I *The Logic of Practice*, af Pierre Bourdieu, 52–65. Palo Alto: Stanford University Press.
- Bruun, Maja Højer, Stine Krøjer, og Mikkel Rytter. 2015. "Indledende Perspektiver: Forandringsstaten Og Selvstændighedssamfundet". *Tidsskriftet Antropologi*, nr. 72.
- Bulkens, Maartje, Minca ,Claudio, og Hamzah and Muzaini. 2015. "Storytelling as Method in Spatial Planning". *European Planning Studies* 23 (11): 2310–26. <https://doi.org/10.1080/09654313.2014.942600>.
- Burton, Rob J. F. 2012. "Understanding Farmers' Aesthetic Preference for Tidy Agricultural Landscapes: A Bourdieusian Perspective". *Landscape Research* 37 (1): 51–71. <https://doi.org/10.1080/01426397.2011.559311>.
- Burton, Rob J.F. 2004. "Seeing Through the 'Good Farmer's' Eyes: Towards Developing an Understanding of the Social Symbolic Value of 'Productivist' Behaviour". *Sociologia Ruralis* 44 (2): 195–215. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00270.x>.
- Burton, Rob. J.F., Carmen Kuczera, og Gerald Schwarz. 2008. "Exploring Farmers' Cultural Resistance to Voluntary Agri-environmental Schemes". *Sociologia Ruralis* 48 (1): 16–37. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00452.x>.

Dalsgaard, Kathrine, Inge-Merete Hougaard, Lone Søderkvist Kristensen, og Stine Krøijer. 2025. *Samskabte Landskaber: En guide til at skabe bedre processer, helhedsorienterede planer og lokalt engagement i klima-, miljø- og landskabsprojekter*. <https://lyttillandskabet.dk/samskabte-landskaber/>.

Danmarks Statistik. 2020. "Danmarks landbrugsareal er stort internationalt set". dst.dk. 16. juli 2020. <https://www.dst.dk/da/Statistik/nyheder-analyser-publ/nyt/NytHtml?cid=30807>.

Fox, D, J Edwards, og K Wilkes. 2010. "Employing the Grand Tour Approach to Aid Understanding of Garden Visiting". I *Cultural Tourism Research Methods*, 75–86. Wallingford, UK: CABI.

Hage, Ghassan. 2003. *Against Paranoid Nationalism : Searching for Hope in a Shrinking Society*. *Against Paranoid Nationalism : Searching for Hope in a Shrinking Society*. Annandale, N.S.W: Pluto Press.

Hage, Ghassan. 2009. "Introduction". I *Waiting*. Australia: Melbourne University Publishing.

Hansen, Regner. 2024. "Lokale fortællinger kan forme fremtidens landskab". *DM BIO: Den svære arealkabale*, marts 2024.

Hegelund, Freja Marie, Katrine Vintov, og Inge-Merete Hougaard. 2023. "Når forandringens vinde blæser over det åbne land: Fortællinger og landmandsfrihed i den grønne omstilling". *Tidsskriftet Antropologi*, nr. 87.

Hulst, Merlijn van. 2012. "Storytelling, a model of and a model for planning". *Planning Theory* 11 (3): 299–318.

Jackson, Michael. 2002. *The Politics of Storytelling : Violence, Transgression, and Intersubjectivity*. *The Politics of Storytelling : Violence, Transgression, and Intersubjectivity*. Kbh: Museum Tusculanum.

Janeja, Manpreet K., og Andreas Bandak. 2018. "Introduction: Worth the Wait". I *Ethnographies of Waiting : Doubt, Hope and Uncertainty*, redigeret af Manpreet K. Janeja og Andreas Bandak, 1 ed., 1–39. London, UK ; Bloomsbury Academic, an imprint of Bloomsbury Publishing, Plc. <https://doi.org/10.4324/9781003085317>.

Koch, N. Elers. 2017. *Trap Danmark - Morsø Kommune*. [Kommunebøger]. Hørsholm: Trap Danmark.

Kristensen, Lone S., Jørgen Primdahl, og Henrik Vejre. 2015. *Dialogbaseret planlægning i det åbne land : om strategier for kulturlandskabets fremtid*. Nykøbing Sj: Bogværket.
Krøijer, Stine. 2015. *Figurations of the Future: Forms and Temporalities of Left Radical Politics in Northern Europe (Ethnography, Theory, Experiment, Volume 2)*. 1. udg. Bd. 2.

Ethnography, Theory, Experiment. New York, NY: Berghahn Books.

Kvale, Steinar, og Svend Brinkmann. 2009. *Det kvalitative forskningsinterview. Det kvalitative forskningsinterview /*. 2. utg. Oslo: Gyldendal akademisk.

Mattingly, Cheryl. 1994. "The Concept of Therapeutic 'Emplotment'". *Social Science & Medicine* (1982) 38 (6): 811–22.

Morsø Landbrugsråd. 2024. "Vidensopsamling: Foredragsrække 2023-2024". Morsø Kommune, Fjordland.

Ochs, Elinor, og Lisa Capps. 1996. "NARRATING THE SELF". *Annual Review of Anthropology*. Annual Reviews. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.19>.
———. 2001. *Living Narrative: Creating Lives in Everyday Storytelling*. 1. udg. Cambridge: Harvard University Press.

PLAN22+. u.å. "Strategisk jordfordeling for hele Mors gennem samskabelse". Plan22+.dk. Set 1. marts 2025.
https://plan22.dk/Plan22_11_pilotprojekter/Strategisk_jordfordeling_for_hele_Mors_gennem_samskabelse.

Primdahl, Jørgen, Lone S. Kristensen, og Anne G. Busck. 2013. "The Farmer and Landscape Management: Different Roles, Different Policy Approaches". *Geography Compass* 7 (4): 300–314.

Regeringen.dk. 2024a. "Bred politisk aftale om Den Grønne Trepert indgået: Den største forandring af det danske landskab i over 100 år". 18. november 2024.
<https://www.regeringen.dk/nyheder/2024/bred-politisk-aftale-om-den-groenne-trepert-indgaaet-den-stoerste-forandring-af-det-danske-landskab-i-over-100-aar/>.
———. 2024b. "Regeringen og parterne i Grøn trepart indgår historisk Aftale om et grønt Danmark". 24. juni 2024. <https://www.regeringen.dk/nyheder/2024/regeringen-og-parterne-i-groen-trepert-indgaar-historisk-aftale-om-et-groent-danmark/>.

Rubow, Cecilie. 2012. "Samtalen: Interviewet som deltagerobservation". I *Ind i verden: en grundbog i antropologisk metode*, redigeret af Kirsten Hastrup, 2. udgave. Kbh.: Hans Reitzel.

Sandercock, Leonie. 2003. "Out of the Closet: The Importance of Stories and Storytelling in Planning Practice". *Planning Theory & Practice* 4 (1): 11–28.
<https://doi.org/10.1080/1464935032000057209>.

Sørensen, Cæcilie Kramer Kildahl. 2023. "Kamp om jorden: Et antropologisk blik på 'jordens folk' i midten af klima- og miljøkampen". *Jordens Folk* 57 (1): 36–50.

Thomas, Emma, Mark Riley, og Jack Spees. 2019. "Good farming beyond farmland – Riparian environments and the concept of the 'good farmer'". *Journal of Rural Studies*

67:111–19. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.02.015>.

Tortzen, Anne, og Annika Agger. 2023. *Klima, demokrati og samskabelse : kommunen som katalysator for klimaengagement*. 1. udgave. Res publica : organisation og ledelse i det offentlige. Kbh: Akademisk Forlag.

Vergunst, Jo Lee, og Tim Ingold. 2008. "Introduction". I *Ways of Walking*. United Kingdom: Taylor & Francis Group.

Westerink, Judith, Marcel Pleijte, Raymond Schrijver, Rosalie van Dam, Michiel de Krom, og Tineke de Boer. 2021. "Can a 'good farmer' be nature-inclusive? Shifting cultural norms in farming in The Netherlands". *Journal of Rural Studies* 88:60–70. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.10.011>.